મંડળે પ્રગટ કરેલ ૧૧૯ પુસ્તકો અવશ્ય વસાવી ગૃહ-પુસ્તકાલય બનાવો.

સભ્યો બની ભેટ મળતા ગ્રન્થોનો અવશ્ય લાભ લ્યો.

* * *

ખંભાતથી પ્રગટ થતા 'બુદ્ધિપ્રભા' માસીકના ગ્રાહક અવશ્ય થવું

પાંચ વર્ષના રૂ. ૧૧ છે અને વાર્ષિક રૂ. રા છે.

* * * *

આ ગ્રન્થ વાંચતાં, શબ્દો-ટાઈપ વગેરેની ભુલ જણાય તે સુધારી વાચવા વિનતી છે.

મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલ ૧૧૯ ગ્રન્થોમાં હવે નીચેના ગ્રન્થો છે બીજા સીલક નથી.

૯ પરમાત્મજ્યોતિ (આવૃત્તિ ૨જી)	૦-૧૨-૦
૧૭ તત્ત્વજ્ઞાન-દીપિકા (આ ૨)	૦-૧૦-૦
૧૮ ગહુંલી-સંગ્રહ ભા ૧ (આ. ૨)	૦-૬-૦
૦ ૨૩ યોગદીપક (આ. ૨)	૩-૦-૦
૨૪ જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા	૧-૦-૦
૦ ૨૫ આનંદઘનપદ સંગ્રહ ભાવાર્થ (આ. ૩)	૧૨-૮-૦
૦ ૨૬ અધ્યાત્મશાંતિ (આ ૪)	૦-૧૨-૦
૨૮ જૈનધર્મની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્થિતિ	૦-૩-૦
૩૫ ષડ્દ્રવ્યવિચાર (આવૃત્તિ ૩)	૦-૪-૦
૩૬ વિજાપુર વૃત્તાંત ન્હાનું	૦-૪-૦
૦ ૪૦ સંઘપ્રગતિ (આ ૨જી)	૧-૦-૦
૪૫ જૈનોપનિષદ્	૦-૨-૦
૪૯ શ્રીમદ્ દેવચંદ્ર ભા ૧ (આ ૨)	૨-૮-૦
૪૯ શ્રીમદ્ દેવચંદ્ર ભા ૧ના ચાર કટકા જુદા પાના બાંધેલા ૧-દેવચંદ્ર ચોવીશી રૂ ૦ાા, ૨-નયચક્રસાર રૂ ૦ાા, ૩-કર્મગ્રન્થ રૂ. ૦ાા=, ૪-વિચાર રત્નસાર રૂ ૧)	
• ૫૦ કર્મયોગ (આ ૨જી)	૧૨-૮-૦
૫૨ ભારતસહકાર શિક્ષણ કાવ્ય	૦-૧૦-૦
+ ૫૩ શ્રીમદ્ દેવચંદ્ર ભા ૨ (આ ૨)	૨-૮-૦
૫૪ ગહુંલી સંગ્રહ ભા ૨ (આ ૨)	૦-૬-૦

૯૯ શ્રી યશોવિજયજી નિબંધ	૦-૩-૦
+૧૦૦ ભજનપદ સંગ્રહ ભાગ ૧૧	૦-૧૨-૦
०૧૦૧ ભજનપદ સં. ભાગ ૧, ૨ (આ ૪ થી)	૨-૮-૦
૧૦૨ ગુજરાત બૃહદ્ વિજાપુર વૃત્તાંત	૧-૪-૦
+૧૦૩-૪ શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજીનું વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર તથા દેવવિલાસ	૦-૧૨-૦
+૧૦૫ મુદ્રિતજૈન શ્વે. ગ્રન્થગાઇડ	૧-૮-૦
+૧૦૬ કક્કાવલિ-સુબોધ	૧-૦-૦
૧૦૭ સ્તવનસંગ્રહ (દેવવંદન સહિત)	૦-૧૦-૦
૧૦૮ પત્ર સદુપદેશ ભાગ ૩	૦-૬-૦
+૧૦૯ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર સ્મારક ગ્રંથ	૦-૧૨-૦
૧૧૦ પ્રેમગીતા સંસ્કૃત	૦-૬-૦
०૧૧૧ યોગનિષ્ઠ આચાર્ય-શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર	૧૧-૦-૦
૧૧૨ અધ્યાત્મસાર	૦-૧૨-૦
०૧૧૩ આંતર જ્યોતિ ભા. ૧	૫-૦-૦
०૧૧૪ ,, ,, ભા. ૨	૫-૦-૦
०૧૧૫ જ્ઞાનામૃત-ભજનાવલી	૧-૦-૦
० યોગવિદ્યા	૦-૪-૦
+૧૧૬ અધ્યાત્મગીતા-અનુવાદ	૧-૦-૦
+૧૧૭ સ્નાત્ર પૂજા-મંગલ પૂજા	૦-૪-૦
+૧૧૮ ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ	૦-૮-૦
+૧૧૯ કર્મયોગ કર્ણિકા ભા. ૧ લો	૧-૮-૦

० આ નિશાનીવાળા નવા ૧૫ ગ્રન્થો સભ્યોને ભેટ અપાયા છે

+ આ નિશાનીવાળા ૧૧ જુના ગ્રન્થો ભેટ અપાયા છે.

છેલ્લા ગ્રન્થો ૨૦૧૭મા ભેટ અપાય છે.

અધ્યાત્મજ્ઞાનનો અખૂટ ખજાનો

આપશ્રી " અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ " મુંબઈના સભાસદ બન્યા ?

જો આપ ન બન્યા હોય તો આજે જ સભાસદ બની જાવ અને તેનો અમૂલ્ય લાભ મેળવો.

આ મંડળ પેટ્રન-લાઈફ મેમ્બર આદિ સભાસદોને કીમતી એવા ગ્રન્થો ભેટ આપે છે, અત્યાર સુધી પચ્ચીસ એવા રૂા. ૭૫ના ગ્રન્થો ભેટ અપાઈ ચૂક્યા છે. જેના પાનાંની સંખ્યા લગભગ નવ હજારની થવા જાય છે, અને હજી પણ ભેટ આપવાનું ચાલુ જ છે, તો આજે જ આપ સભાસદ બની આ અમૂલ્ય તકનો લાભ ઉઠાવો.

* સહાયક સભ્યો થવાના પ્રકારો *

રૂા. ૨૦૦૦) અને તદુપરાંત રકમ આપનાર વ્યક્તિઓ તથા સંસ્થાઓ પ્રથમ વર્ગના પેટ્રન ગણાશે.

રૂા. ૧૦૦૦) અને તદુપરાંત રકમ આપનાર વ્યક્તિઓ તથા સંસ્થાઓ બીજા વર્ગના પેટ્રન ગણાશે.

રૂા. ૫૦૦) અને તદુપરાંત રકમ આપનાર વ્યક્તિઓ તથા સંસ્થાઓ ત્રીજા વર્ગના પેટ્રન ગણાશે.

રૂા. ૨૫૦) અને તદુપરાંત રકમ આપનાર વ્યક્તિઓ લાઈફ મેમ્બર ગણાશે.

સગવડતાએ ખૂટતી રકમ આપવાથી ઉપરના વર્ગના સભ્ય બની શકાશે

લખો. મંત્રીઓ-અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ
C/o શ્રી મગનલાલ એન્ડ કું. ઘડીયાળી
૩૪૭, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

નો. ક–મંડળ તરફથી તમામ પ્રગટ થતા નવા ગ્રન્થો પ્રથમ તથા બીજા વર્ગના પેટ્રનોને બે બે નકલો તથા ત્રીજા વર્ગના પેટ્રન તથા લાઈફ મેમ્બરોને એક એક નકલ ભેટ આપવામાં આવે છે

योगनिष्ठ अध्यात्मप्रेमी

श्रीमद्बुद्धिसागरजीसूरीश्वरसद्गुरुचरणेभ्यो नमः।

કર્મયોગ કર્ણિકાઓ

૧–[illegible]

જે જે પરિણામો થાય તેનો ઉપશમભાવ કરવામાં ક્રિયાયોગનું મુખ્ય સાધ્ય મહત્વ રહ્યું છે એમ વસ્તુતઃ અવબોધવું. આવશ્યક ક્રિયાયોગોને જે ખેદાદિક કારણે ત્યાગે છે તે મનુષ્ય ખરેખર સ્વકર્તવ્ય કર્મથી ભ્રષ્ટ થઈને ખેદ–ભય–ક્લેશ વગેરેને ભવિષ્યમાં વિશેષતઃ પ્રાપ્ત કરે છે અને પરિણામે તે લાભના કરતાં અનન્તગણી સ્વપરની હાનિને પ્રાપ્ત કરે છે એમ અનુભવગમ્ય દૃષ્ટાન્તોથી વિચારી જોવું.

૪–ક્રિયાયોગ એ રક્ષક છે અને ધર્મયોગ એ રક્ષ્ય છે. ક્રિયાયોગ એ વાડ સમાન છે અને રાજયોગાદિ ક્ષેત્ર સમાન છે ઇત્યાદિ અધ્યાત્મ રહસ્યને અવબોધી ચિત્તશુદ્ધિ આદિ માટે ક્રિયાયોગ આદરવાની જરૂર છે.

૫–આત્મા નિરંજન નિરાકાર વસ્તુતઃ સત્તાએ છે એમ અવબોધીને બાહ્યાવશ્યક–ક્રિયા ફરજોનો જો ત્યાગ કરવામાં આવે તો નિરાકાર પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિના હેતુઓનો નાશ થઈ જાય અને તેથી અતોભ્રષ્ટસ્તતોભ્રષ્ટ જેવી સ્થિતિમાં આવી પડાય; માટે અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓએ આત્માની અનન્તશક્તિયો ખીલવવાના જે ધાર્મિક કર્મયોગો, જે જે કાલે જે જે ક્ષેત્રે છવોને અધિકારભેદે આદરવાના હોય તેઓનું સંરક્ષણ કરવું એજ સ્વાધિકારરક્ષક કર્મયોગની ફરજ સ્વ માટે અવબોધવી. પ્રત્યેક મનુષ્યને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ભિન્ન ભિન્નાવસ્થાદિ સંયોગોમા ક્રિયાયોગો ભિન્ન ભિન્ન આદરવા યોગ્ય થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમમા જે જે વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કર્મયોગો દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલાદિક અપેક્ષાએ આદરવા યોગ્ય હોય છે તે જ

યોગોને અનાભોગવશાત્ શરૂ કરતા ત્યાગ કરવો પડે છે અને અનાભોગના વ્યાવહારિકધર્મકર્મયોગો અને જ્ઞાનાદિક નૈશ્ચયિક ધર્મકર્મયોગો આદરવા યોગ્ય થાય છે. જે જે કર્મયોગો આદરવામાં લૌકિક અને લોકોત્તર દૃષ્ટિએ [illegible] વિશેષ લાભ અને અલ્પ હાનિ આવશ્યકાદિ [illegible] તે તે કર્મયોગો આદરવામાં વિવેકદૃષ્ટિ [illegible] અવલોકન. જે જે [illegible] તે તે ક્રિયાઓ કરવાની [illegible] ક્રિયાઓમાં [illegible] દૃષ્ટિએ વિવેક કરવો જોઈએ.

યોગ્ય છે તેનો પરિપૂર્ણ વિવેક કર્યા વિના જેઓ અધિકારાદિની અનભિજ્ઞતાએ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ અન્તે કાર્યની સિદ્ધિથી વિમુખ રહે છે.

૧૦–विवेको दशमो निधिः વિવેક એ દશમો નિધિ છે. વિવેક વિનાનો મનુષ્ય તે પશુની આહારાદિ સંજ્ઞાયોગે થતી નૈસર્ગિક ક્રિયાઓના કરતાં કનિષ્ઠક્રિયાઓ કરનારો અવબોધવો.

૧૧–આજીવિકાદિ લૌકિક પ્રવૃત્તિયોને વિવેક અને યતનાથી સેવતાં ધર્મકર્મપ્રવૃત્તિયોને પણ સુખપૂર્વક સેવી શકાય છે એ સૂત્ર કદાપિ વિશ્વવ્યવહારવર્તુલસ્થિત મનુષ્યને વિસ્મરવા યોગ્ય નથી.

૧૨–વિદ્યાબલ-ક્ષાત્રબલ-વ્યાપારબલ અને સેવાબલ વગેરે બલોથી જે લોકો વિશ્વમાં જીવનદશામાં સાધનસંપન્ન નથી તેઓ અન્ય મનુષ્યોના દાસ બને છે અને કોઇ વખત તેઓનું અસ્તિત્વ અને તેઓના ધર્મનું અસ્તિત્વ ખરેખર ઈતિહાસના પાને અવશેષ માત્ર રહી શકે છે.

૧૩–આજીવિકાથી સાધનસંપન્ન રહેવું એ લૌકિકકર્મપ્રવૃત્તિયોમાં મુખ્ય કર્મ છે અને તેનાં જે જે વિદ્યાક્ષાત્રબલ-વ્યાપારાદિક સાધનોથી સંસારમાં વર્તવાની દશા છતાં આળસુ થવું એ અજ્ઞાની અર્ધદગ્ધ મનુષ્યોનું લક્ષણ છે. આજીવિકાદિ માટે અન્યોની યાચના કરવી એ હીનકર્મ છે અને તેવી સ્થિતિએ [illegible] પડી રહી ચિન્તા-શોક-વિકલ્પ-સંકલ્પ કરી દુર્ધ્યાનના [illegible] એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.

૬૪—ખેદ, વૈર, ક્લેશ, માન અને પ્રદ્વેષાદિ દુષ્ટ ચિત્ત-વાળા માણસો મનથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોને બાંધે છે અને આત્માના સમ્યગ્ગુણથી વંચિત રહે છે.

૬૫—સાહિત્યકારનો મતઃ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંનેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. [illegible] જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા [illegible] છે અને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન [illegible] છે.

૬૬—[illegible]

વિશ્વની પ્રગતિમાં આગળ ને આગળ વધ્યા કરે છે. મન, વચન અને કાયાની કોઇ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કર્યા વિના કોઈ પણ જીવ વિશ્વમાં રહી શકતો નથી એમ આત્મજ્ઞાની અવબોધે છે તેથી તે સ્વાધિકારફરજ યોગ્ય લૌકિક કર્મ અને લોકોત્તરકર્મની ફરજને અદા કરે છે અને અન્તરથી, બાહ્ય જે જે કરે છે તેમાં "नाऽहं कर्त्ता नाऽहं भोक्ता" ઇત્યાદિ ભાવનાએ પ્રવર્તે છે તેથી તે કદાપિ આવશ્યક ધર્મકર્મથી ભ્રષ્ટ થતો નથી.

૧૮–આવશ્યક ધર્મકાર્યોનો સવાર અને સંધ્યાની ધર્મક્રિયા હોવે છ પ્રકારનો ભેદ પડી શકે છે. सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव, गुरुवन्दन, प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान અને कायोत्सर्ग એ છ પ્રકારનાં આવશ્યક ધર્મકર્મોને વ્યવહારથી અને નિશ્ચયતઃ દરરોજ સવાર અને સાંજે, પન્નર દિવસે, ચાર માસે અને વર્ષે કરવાં પડે છે. વ્યવહારથી તેઓને ક્રિયાવિધિપૂર્વક કરવાં પડે છે અને આન્તરથી છ આવશ્યકોને તે તે આવશ્યકોના ઉચ્ચ ઉદ્દેશોના પરિણામપૂર્વક કરવા પડે છે. છ પ્રકારનાં આવશ્યક ધર્મકાર્યો કરવાથી આત્માની શુદ્ધિ અને ઉચ્ચતા થયા કરે છે. સામાયિક નામનુ આવશ્યક કરીને રાત્રિ અને દિવસમાં જે જે કાલે જે જે હેતુએ જે જે કાર્ય કરતા સમાનભાવ ન રહ્યો હોય તત્સંબંધી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક નિર્લેપ સમભાવનામાં વૃદ્ધિ કરવાની હોય છે. સામાયિક અર્થાત્ સમભાવપૂર્વક ત્રસ અને સ્થાવર જીવોમાં તથા અજીવ પદાર્થોમાં વર્તીને આત્માનુ વાસ્તવિક સમભાવસ્વરૂપ પૂર્ણ પ્રકટ કરવાનુ હોય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે અવશ્ય એવું વિચારવું અને પ્રવર્તવુ કે જેથી સમભાવનો ક્ષણમાત્ર પણ વિયોગ ન થાય.

પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકકર્મ છે. सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव, गुरु-वन्दन, कायोत्सर्ग, प्रतिक्रमण અને प्रत्याख्यान એ છ પ્રકારના આવશ્યક ધર્મકર્મોનું આન્તરિક રહસ્ય કિંચિત્ વિશેષતઃ અવબોધવા યોગ્ય છે.

" अप्पा समाइयं होइ "

સામાયક એ આત્મા છે. રાગદ્વેષની પરિણતિ વિના આત્માની જે સમભાવપરિણતિ પ્રગટે છે એ જ વસ્તુતઃ સામાયિક છે. આવું સત્ય સામાયિક પ્રગટાવવાને માટે વ્યવહાર સામાયિકની ક્રિયા છે. દરરોજ આત્માના સમભાવરૂપ સામાયિકમાં રહીને પોતાની પરિપૂર્ણ સમભાવદશા પ્રગટ કરવી એ જ સામાયિકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ગૃહસ્થ હોય વા ત્યાગી હોય પણ તેને ગમે તે ભવમાં ખરૂ સમભાવ પ્રાપ્તિરૂપ સામાયિક પ્રાપ્ત કર્યા વિના મુક્તિ નથી. રજોહરણાદિ સાધુવેષ અને શ્રાવકનાં ચરવલાદિનો સાધ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે સમભાવ રાખવો, સમભાવના માર્ગો ગ્રહણ કરવા, કલેશ કજીઆથી દૂર રહેવું, કોઇની નિન્દા-કુથલીમાં પડવું નહિ, કોઈ જીવને પીડા થાય એવું મન, વચન અને કાયાથી કાર્ય કરવું નહિ અને દુનિયામાં કોઈ પણ પદાર્થ પર રાગ વા દ્વેષની વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ. આત્માની મૂળ શુદ્ધદૃષ્ટિથી સર્વ દેખવું. આત્મદૃષ્ટિથી સર્વ જીવોના મૂળ ધર્મને દેખવો. જીવોની સાથે લાગેલાં કર્મ અને તેથી થયેલી બાહ્ય શરીરાદિ સ્થિતિ, તે ઉપર લક્ષ્ય દેવું નહિ. જીવને જીવના મૂળ શુદ્ધ ધર્મે દેખવો અને પુદ્ગલને પુદ્ગલરૂપે દેખવું. કોઈ દ્રવ્યનો કોઈ દ્રવ્યમાં આરોપ કર્યા વિના વસ્તુને વસ્તુરૂપે

સમભાવથી ઉચ્ચ પદ મળી શકે છે. સમભાવ વિનાના મનુષ્યો ઉચ્ચ પદે કદાપિ વ્યવહારથી ચઢે છે તોયે તેઓ ત્યાંથી પતિત થાય છે. જેમ જેમ અધિકાર ઉચ્ચ તેમ તેમ સમભાવરૂપ યોગ પણ ઉચ્ચ હોય છે તો જ વિશ્વનું શ્રેય સાધી શકાય છે. ભગવદ્-ગીતાના ષષ્ઠાધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે આ સંબંધી લખવામાં આવ્યું છે. सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥ सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः। सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन! सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥ "આત્માને ઐક્યસત્તાએ સર્વ ભૂતસ્થ દેખે અને સત્તાના ઐક્યે સર્વ ભૂતોને આત્મામાં દેખે, એવા યોગવડે યુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શની કહી શકાય અર્થાત્ એવી દશાએ સત્તાના ઐક્યે અને સમભાવે સમભાવમાં પરિણમતાં સમદર્શનરૂપ સામાયિક કહી શકાય. જે મને સત્તાના ઐક્યે અને સમભાવે સર્વત્ર દેખે છે અને સર્વ મારા વિષે અર્થાત્ આત્મામાં-બ્રહ્મમાં દેખે છે તેનો હું નાશ કરી શકતો નથી અને તે મારો નાશ કરી શકતો નથી-એમ જૈન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અવબોધવું. સર્વભૂતસ્થિત એવા મને જે એકત્વમાં આસ્થિત થઈને ભજે છે તે યોગી સર્વથા વર્તમાન મારામાં પણ છે એવું સમભાવની અભેદભાવનાએ અવબોધવું. સ્વાત્મવત્ સર્વત્ર સર્વ જીવોને સમપણે દેખે છે તથા સુખ દુઃખમાં પણ જે સમપણે વર્તે છે એવા સમભાવરૂપ સામાયિકને પ્રાપ્ત કરનાર પરમયોગી જાણવો."

આરાધના કરનાર જૈન બનીને જિનપણું પ્રાપ્ત કરે છે, માટે દુનિયાના સર્વ મનુષ્યોએ ગુરુવન્દન આવશ્યક દરરોજ બે વખત કરવું.

ગુરુવન્દનમાં આરૂઢ થયેલો મનુષ્ય, પુન્ય પાપ નહિ કરવું અને જે પાપ થયાં હોય તેની નિન્દા-ગર્હારૂપ પ્રતિક્રમણરૂપ આવશ્યક જે કહેવાય છે, તે કરવાનો અધિકારી બને છે. કુંભાર પાસે મિચ્છામિ દુક્કડં દેનાર ક્ષુલ્લકની પેઠે મિચ્છામિ દુક્કડં દેનાર પ્રતિક્રમણ કરી શકતો નથી. પ્રતિક્રમણ એટલે શું છે તે જે જાણતો નથી તે પ્રતિક્રમણ કરી શકતો નથી. દિવસમાં ને રાત્રિમાં જે જે પાપો કર્યાં હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ કરીને પુનઃ તેવાં પાપો નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરનારને અને તે પ્રમાણે પ્રવર્તનારને પ્રતિક્રમણ કરનાર અવબોધવો. શુકની પેઠે પ્રતિક્રમણસૂત્ર બોલી જવુ અને પ્રતિક્રમણ એટલે શું ? તે પણ સમજી શકાય નહિ એવી રીતનું પ્રતિક્રમણ કરવું તે વાસ્તવિક પ્રતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાય નહિ. પ્રતિક્રમણસૂત્ર અથવા શ્રમણસૂત્રનો મુખપાઠ કરી જવા માત્રથી હૃદય પર કંઇ પ્રતિક્રમણના વિચારોની અસર થતી નથી. ઇંગ્લીશ ભાષાના શબ્દોનો અર્થ નહિ જાણનાર ઇંગ્લીશ ભાષાની કવિતાઓમાં પ્રાર્થના વા પ્રતિક્રમણ કરે તેથી તેનું હૃદય ખરેખર શુદ્ધ બની શકે નહિ. પ્રતિક્રમણ એટલે પાપથી પાછું ફરવું. આવા પ્રતિક્રમણના અર્થ પ્રમાણે દુનિયાના જે જે મનુષ્યો પાપથી પાછા ફરે છે તે પ્રતિક્રમણ કરનારા અવબોધવા.

મન, વચન અને કાયાથી જે જે પાપો કરાતાં હોય તેથી પાછા ફરવાની જરૂર છે. દિવસમાં જે જે મન, વચન અને કાયાથી પાપો થયાં હોય તેની માફી માગવી તેને દૈવસિક પ્રતિક્રમણ કહે

હઠવાનું થવું જોઇએ. શબ્દોમાં થએલું પ્રતિક્રમણ જો સદ્ગુણો અને શુભાચાર પર અસર ન કરે તો વાસ્તવિક પ્રતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાય નહિ. પ્રતિક્રમણથી કષાયનો ઉપશમ થવો જોઇએ. કષાય ઘટે નહિ અને ઉલટી દરરોજ કષાયની વૃદ્ધિ થાય ત્યાં પ્રતિક્રમણ કર્યું એમ કહી શકાય નહિ. અન્યોને રંજન કરવા માટે પ્રતિક્રમણની ક્રિયા નથી પણ પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરવા માટે પ્રતિક્રમણ છે. અન્તરમાં ભાવ પ્રતિક્રમણના ઉપયોગે પ્રતિક્રમણના વિચારો પ્રકટાવવા જોઇએ. નૈગમનયની કલ્પનાએ પ્રતિક્રમણની અનેકાન્ત માન્યતા માનીને સાપેક્ષ ઉત્તરોત્તર નયથી આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઇએ. નિષ્કપટી મનુષ્ય અને આત્માર્થી ગુરુભક્ત મનુષ્યે પ્રતિક્રમણશુદ્ધિ તરફ લક્ષ દેવું જોઇએ. ઉપયોગ વિનાનું દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ છે અને ઉપયોગપૂર્વક ભાવ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ નય, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય એ સાત નયથી પ્રતિક્રમણ કરવું જોઇએ. આત્માથી પ્રતિક્રમણ ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે તેનો નયોવડે સાપેક્ષ વિચાર કરીને શુદ્ધ પ્રતિક્રમણની આરાધના કરવી. જે જે શબ્દોવડે પ્રતિક્રમણ કરવું તે તે શબ્દોનો સાત નયોવડે સમ્યગ્ અર્થનો વિચાર કરવો જોઇએ. ગાડરીઆ પ્રવાહની રીતિએ પ્રતિક્રમણ કરવામાં સુધારો કરીને દરરોજ દુર્ગુણોમાંથી મુક્ત થવાય અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય એવો દરરોજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પાપોના પશ્ચાત્તાપથી અન્તઃકરણ ઘણું કુમળું થવું જોઇએ અને આત્માની શુદ્ધતાનો ઉપયોગ પ્રગટવો જોઇએ. આત્માની નિર્મલતા કરવા માટે પ્રતિક્રમણ એ ગંગા સમાન છે. આખી દુનિયાના મનુષ્યો પાપોથી પાછા ફરવારૂપ પ્રતિક્રમણ કરે તો આ દુનિયા દિવ્ય દુનિયા બની શકે.

વસાય ઉત્પન્ન થવાથી દુરાચારી પાપી મનુષ્યો સદાચારી ધર્મી બન્યા છે, બને છે અને બનશે. ભૂતકાળમાં અનન્ત જીવો પ્રતિક્રમણ કરીને મુક્તિ પામ્યા, વર્તમાનમાં મહાવિદેહમાં પામે છે અને ભવિષ્યમાં પામશે. દરેક મનુષ્યે રાત્રિ અને દિવસમાં જે જે પાપો કર્યાં હોય તેને આલોચવાં જોઈએ અને મન તથા ઇન્દ્રિયોને દુર્ગુણોથી પાછી હઠાવવી જોઇએ. રાગદ્વેષ પરિણામ પામેલા મનને રાગદ્વેષરહિત કરવું તે પ્રતિક્રમણ છે. સંસાર સન્મુખ થનાર મનને આત્મસન્મુખ કરવું તે પ્રતિક્રમણ છે. મોહથી પાછા ફરવુ તે પ્રતિક્રમણ છે. જે જે અંશે દોષોથી પાછા ફરવાનો પરિણામ તથા તેવી પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રતિક્રમણ છે. ગૃહસ્થો અગર ત્યાગીઓએ વ્રતોમાં લાગેલા અતિચારોને આલોચવા તે પ્રતિક્રમણ છે. દોષોથી પાછા ફરવાનો પરિણામ તથા આચાર સેવનારા ગૃહસ્થો તથા ત્યાગીઓમાં પ્રતિક્રમણથી ગુણ વધે છે.

પાપથી પાછા ફરવારૂપ વિચારોવડે કાયા ઉપર અસર થાય છે અને તેથી કાયાવડે થતા દોષો અટકે છે. મનની અસર કાયા પર તથા વાણી પર થાય છે. મન-વાણી અને કાયાના દોષોને ટાળવા માટે થતાં પરિણામ તથા કાયવ્યાપારને પ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે-એમ અન્તરમાં ઊંડા ઉતરી વિચાર કરતાં સમ્યગ્ રીતે બોધાશે. બ્હેનો અને પુરુષોમાંથી દરરોજ પ્રતિક્રમણથી દુર્ગુણો ન્યૂન થવા જોઇએ. ગૃહસ્થોમાં નીતિ-પ્રમાણિકપણું વધે અને અન્યાય-અનીતિ વગેરે દોષો ટળે તો સમજવુ કે તેઓનામાં પ્રતિક્રમણની શક્તિ ગમે તે રૂપે જાગ્રત થઈ છે અને તેઓને પ્રતિક્રમણનો લાભ સમજાયો છે. સજ્જનપણાને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રતિક્રમણ છે. દુનિયામાં

છે. મહાત્માઓનો અવિનય અને આશાતના કરી હોય તેનાથી પાછા હઠી મહાત્માઓનો વિનય અને તેમની ભક્તિ કરવી તે પ્રતિક્રમણ છે. કોઇ પણ જીવ સંબંધી ખરાબ અભિપ્રાય બાંધ્યા હોય અને તેનું અશુભ ચિતવ્યુ હોય તેનાથી નિન્દા-ગર્હા કરીને પાછા ફરી સત્ય અભિપ્રાય અને શુભ ચિંતનમાં પોતાના આત્માને સ્થાપન કરવો તે પ્રતિક્રમણ છે. જગત્ એક શાળા છે તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. જગત્ના પદાર્થોમાં આસક્તિ કરી હોય, તેનાથી પાછા ફરીને નિરાસક્તપણામા પ્રવેશ કરવો એ પ્રતિક્રમણ છે. જગત્ના સર્વ જીવોને સ્વાતંત્ર્ય ગમે છે- તેમાંથી કોઇ જીવને પરતંત્રતાની બેડીમાં નાંખવા વિચાર કર્યો હોય, તે અકાર્યથી પાછા ફરીને સુકાર્યમાં આત્માને યોજવો એ પ્રતિક્રમણ છે. જગત્ એ કેદખાનું છે, તેમાંથી છૂટવા જે જીવો જે જે અંશે પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓને તે તે અંશોમાંથી પાછા ફરવાનો અશુદ્ધ ઉપદેશ દીધો હોય તેથી પાછા ફરીને શુભોપદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રતિક્રમણ છે. વિરતિની બહિર્ જઇ અવિરતિ ભાવમાં ગમન કર્યું હોય તેનાથી પાછા ફરીને વાસ્તવિક વિરતિ તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રતિક્રમણ છે. આત્માના શુદ્ધધર્મની રમણતામાથી બહિર્મુખવૃત્તિ કરીને અશુદ્ધધર્મમાં રમણુતા કરી હોય તે અશુદ્ધધર્મને નિન્દીને અને ગર્હીને આત્માના શુદ્ધધર્મમાં રમણુતા કરવા જે પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રતિક્રમણ છે. વિભાવદશામાંથી પાછા હઠીને સ્વભાવદશામાં આવાગમન કરવુ તે પ્રતિક્રમણ છે. રાગદ્વેષની સવિકલ્પ દશામાંથી નિર્વિકલ્પ દશામાં આવવુ તે પ્રતિક્રમણ છે. ઉપાધિમાંથી પાછા હઠીને નિરુપાધિ દશામા આવવું તે પ્રતિક્રમણ છે. મનની ચચલતાથી પાછા હઠીને સ્થિરતામાં પ્રવેશ કરવો તે પ્રતિક્રમણ છે. આર્ત્તધ્યાન

અને [illegible]
[illegible]
[illegible]

આચારો અને વિચારોથી ભિન્ન એવા મનુષ્યો હોય તો પણ સર્વની સાથે મૈત્રી ભાવના ધારણ કરવી જોઇએ–એવું વીર પ્રભુએ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે વિચારોને આચારમાં મૂકીને મૈત્રી ભાવના સર્વની સાથે ન ધારણ કરી હોય તો તે સંબંધી આલોચના કરીને, મૈત્રીના વિચારોને આચારમાં મૂકી સર્વ જીવોની સાથે મૈત્રીભાવ ધારણ કરવો તે પ્રતિક્રમણ છે. જે જે મનુષ્યોની સાથે વૈર–વિરોધ–ટંટા–ઝઘડા થયા હોય તે તે મનુષ્યોને ખમાવીને વૈરની વલિયોને છેદી નાખવી તેજ પ્રતિક્રમણ છે. પરમાત્માનો એવો હુકમ છે કે સર્વ જીવોના જે જે ગુણો હોય તે તરફ દૃષ્ટિ દેવી. કોઇની નિન્દા કરવી નહિ અને કોઇના દોષ પ્રગટ કરીને તેને હલકો પાડવા પ્રયત્ન કરવો નહિ, આવી પરમાત્માની આજ્ઞા ખંડી હોય તો પોતાને નિન્દી–ગર્હીને ફરીથી ભૂલ ન થાય તેવી રીતે પરમાત્માની આજ્ઞા તરફ ગમન કરવું તે પ્રતિક્રમણ છે. ખોટો ડોળ ધારણ કરીને અન્ય મનુષ્યોને વંચ્યા હોય તો તેની નિન્દા–ગર્હા કરીને નીતિના માર્ગમાં સ્થિર થવુ તે પ્રતિક્રમણ છે. અને એવી રીતનું પ્રતિક્રમણ કરવાની ખાસ જરૂર છે. सव्वसवि देवसिअ, सव्वसवि राइअ, सव्वसवि पक्खीअ, सव्वसवि चउमासीअ, सव्वसवि संवच्छरिअ, दुचिंतिअ; दुब्भासिअ; दुच्चिट्ठीअ; इच्छाकारेण संदिसह भगवन् इच्छं तस्स मिच्छामि दुक्कडं ॥

૨૧. સ્થિરાશયનું મહત્વ પૃ૦ ૧૦૨

આત્મગત ફેરવીને પ્રત્યેક કાર્યને શાન્તિપૂર્વક કરવાથી તે કાર્ય ત્વરિત સિદ્ધ થાય છે શાન્ત મનુષ્ય પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વેળાએ શાન્તિ રાખીને કાર્ય કરવામાં વિશેષ ઉપયોગી બને છે અને તે

કાર્યની સિદ્ધિમાં કદાપિ આત્મસ્વાર્પણ કરતાં ભય ન પામવો જોઇએ. સ્વફરજને અદા કરવામાં જે મનુષ્ય નિર્ભય છે તેજ સત્ય કર્મયોગી છે. જે મનુષ્ય હૃદયમાં કોઇ પણ પ્રકારના ભયને ધારણ કરતો નથી તે "देहं पातयामि वा कार्यं साधयामि"ની દશાની ઉચ્ચતા પામીને કાર્ય કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અનેક પ્રકારના આવશ્યક કાર્યની પ્રવૃત્તિમાં ભયને ઉત્પન્ન થવા દેવો એ આત્મપુરુષાર્થના ક્ષયપ્રતિ મહાકાલને ઉત્પન્ન થવા દેવા બરાબર છે. જે મનુષ્ય કોઇ પણ જાતના ભયને સેવતો નથી અને ફક્ત સ્વકાર્ય પ્રવૃત્તિની ફરજમાં આત્મા વિના અન્યને દેખતો નથી તે ખરેખરો કાર્યયોગી થાય છે અનેક દુશ્મનો સામા આવતા હોય, અનેક સંકટો પ્રાપ્ત થએલ હોય અને સ્વકાર્યપ્રવૃત્તિમાં અનેક વિપત્તિઓ આવેલી હોય તોપણ સ્વાત્માને નિર્ભય ધારી મૃત્યુ આદિથી જે ભય ન પામતાં સ્વફરજને સમભાવે અદા કરે છે તે કર્મવીરયોગીના ચરણ કમલને દેવતાઓ પૂજે છે. વિક્રમ રાજાએ યદિ સ્વકાર્યપ્રવૃત્તિમાં ભય ધારણ કર્યો હોત તો તે સ્વનામનો વિશ્વમા સંવત્ ચલાવી શક્ત નહિ. ઇશુ ક્રાઇસ્ટે યદિ શૂલી પર આરોહણ થતાં ભયને ધારણ કર્યો હોત અને દીનતા દાખવી હોત તો પોતાના નામનો મત ચલાવી શક્ત નહિ. શ્રીમહાવીર પ્રભુએ દેવના, મનુષ્ય અને તિર્યચોથી અનેક ઉપસર્ગોને સહન કર્યાં અને આત્મધ્યાન ધરી, કેવલજ્ઞાન પામી તીર્થંકર પદથી વિભૂષિત થઇ પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કર્યું તેમાં તેમની નિર્ભયતા એ જ વસ્તુત. સેવવા યોગ્ય છે. નિર્ભય બન્યા વિના દેવતાઇ સાહાય્ય મળતી નથી. નિર્ભય મનુષ્યનું મરણ શ્રેયસ્કર છે, પરન્તુ ભયભીત મનુષ્યનું સ્વકાર્ય કરતા જીવવુ પણ અશ્રેયસ્કર છે.

પ્ર. ૬૧. સત્‌નું લક્ષણ શું?

ઉ. ૧. उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्! (મોક્ષશાસ્ત્ર-અ. ૫. સૂ. ૩૦)

અર્થ:-જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સહિત હોય તે સત્ છે.

ઉત્પાદ:—દ્રવ્યમાં નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિને ઉત્પાદ કહે છે; જેમ કે:-માટીમાંથી ઘડાનો ઉત્પાદ.

વ્યય:—પૂર્વ પર્યાયના નાશને વ્યય કહે છે; જેમ ઘટ-પર્યાયનો ઉત્પાદ થતાં માટીના પિંડપર્યાયનો વ્યય.

ધ્રૌવ્ય:—બન્ને પર્યાયોમાં (ઉત્પાદ અને વ્યયમાં) દ્રવ્યનું સદૃશતારૂપ કાયમ રહેવું તેને ધ્રૌવ્ય કહે છે; જેમ કે-પિંડ અને ઘડાના પર્યાયમાં માટીનું કાયમ ટકી રહેવું.

૨. દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ છે, માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણેથી યુક્ત સત્ જ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. એ ત્રણેથી યુગપત (એક જ સમયે) યુક્ત માનવાથી સત્ સિદ્ધ થાય છે. વસ્તુ સ્વતઃસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે એ સ્વતઃ પરિણમનશીલ પણ છે; તેથી અહીં એ સત્ નિયમથી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ છે. (જુઓ, પંચાધ્યાયી ભા ૧લો. ગા ૮૬, ૮૯)

૩. "પ્રત્યેક પદાર્થમા પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થઈને જ નવીન પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે, પણ એમ હોવા છતાં તે પોતાની (પ્રવાહરૂપ) ધારાને છોડતો નથી. એથી જ્ઞાત થાય છે કે પદાર્થ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક છે; પણ અહીં એ ઉત્પાદ અને વ્યયને ભિન્ન કાલવર્તી ન લેતાં એક કાલવર્તી (એક સમયવર્તી) જ લેવાં જોઈએ, કારણ કે પૂર્વ પર્યાયના વ્યયનો

આશ્રિત છે, ઉત્પાદ અંકુરને આશ્રિત છે અને ધ્રૌવ્ય વૃક્ષત્વને આશ્રિત છે; નાશ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય, બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. વળી બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વ પણ વૃક્ષથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી; માટે આ બધાંય, એક વૃક્ષ જ છે. એ જ પ્રમાણે નષ્ટ થતો ભાવ, ઊપજતો ભાવ અને ટકતો ભાવ–એ દ્રવ્યના અંશો છે. નષ્ટ થતા ભાવનો નાશ, ઊપજતા ભાવનો ઉત્પાદ અને ટકતા ભાવનું ધ્રૌવ્ય એકી સાથે છે. આ રીતે નાશ નષ્ટ થતા ભાવને આશ્રિત છે, ઉત્પાદ ઊપજતા ભાવને આશ્રિત છે અને ધ્રૌવ્ય ટકતા ભાવને આશ્રિત છે; નાશ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય, તે ભાવોથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. વળી તે ભાવો પણ દ્રવ્યથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી; માટે આ બધાંય એક દ્રવ્ય જ છે."

(શ્રી પ્રવચનસાર–ગા. ૧૦૧ નો ભાવાર્થ)

૬. "આ સૂત્રમાં સતનું અનેકાન્તપણું બતાવ્યું છે જો કે ત્રિકાળ અપેક્ષાએ સત્ 'ધ્રુવ' છે તોપણ સમયે સમયે નવો પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને જૂનો પર્યાય વ્યય પામે છે એટલે કે દ્રવ્યમાં સમાઈ જાય છે, વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ અભાવરૂપ થાય છે. આ રીતે કથંચિત્ નિત્યપણું અને કથંચિત્ અનિત્યપણું તે દ્રવ્યનું અનેકાંતપણું છે."

(ગુ મોક્ષશાસ્ત્ર-અ. ૫. સૂ. ૩૦ ની ટીકા)

૭. "આ સૂત્રમાં પર્યાયનું પણ અનેકાંતપણું બતાવ્યું છે. ઉત્પાદ તે અસ્તિરૂપ પર્યાય છે અને વ્યય તે નાસ્તિરૂપ પર્યાય છે. પોતાનો પર્યાય પોતાથી થાય અને પરથી થાય

પ્ર. ૯૩–અસ્તિત્વ ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. જે શક્તિના કારણે દ્રવ્યનો કદી અભાવ ન હોય તેને અસ્તિત્વ ગુણ કહે છે, કેમકે દ્રવ્ય અનાદિ-અનંત છે.

પ્ર. ૯૪–શ્રી આદિનાથ (ઋષભદેવ) ભગવાન બિરાજતા હતા ત્યારે આપણે વિદ્યમાન હતા તે શા આધારે માનશો?

ઉ. આપણામાં અસ્તિત્વ ગુણ છે, તેથી તે કાળે લોકમાં કોઈ પણ ક્ષેત્રે આપણે વિદ્યમાન હતા એમ સાબિત થાય છે.

પ્ર. ૯૫–ઈશ્વરે વિશ્વ (જગત્) બનાવ્યું–એ ખરું છે?

ઉ. ના; અસ્તિત્વ ગુણના કારણે વિશ્વ એટલે અનંતા જીવ, પુદ્ગલ વગેરે છએ દ્રવ્યો સ્વયંસિદ્ધ અનાદિઅનંત છે, તેથી તેને કોઈએ બનાવ્યું નથી.

પ્ર. ૯૬–કોઈ જગતની રક્ષા કરે છે?

ઉ. (૧) ના, દરેક વસ્તુ પોતાની અનંત શક્તિથી સ્વયં-રક્ષિત છે.

(૨) દરેક દ્રવ્યમાં અસ્તિત્વ ગુણ હોવાથી પોતાની રક્ષા (દયાતી) માટે બીજા કોઈની જરૂર પડતી નથી.

પ્ર. ૯૭–કોઈ જગતનો સંહાર (નાશ) કરે છે?

ઉ. ના, અસ્તિત્વ ગુણના કારણે કોઈ દ્રવ્યનો કદી નાશ થતો નથી; પણ દ્રવ્યત્વ ગુણના કારણે દરેક દ્રવ્ય પોતે જ સદાય પોતાના નવા નવા પર્યાયો (અવસ્થાઓ) ઉત્પન્ન કરે છે. અને પોતે જ પોતાની પૂર્વ અવસ્થાઓનો

નાશ કરે છે, અર્થાત્ નિરંતર બદલે છે અને દ્રવ્યપણે નિત્ય ટકી રહે છે.

પ્ર. ૯૮–આ ઉપરથી સિદ્ધાન્ત શું સમજવો?

ઉ. દરેક દ્રવ્ય ત્રિકાળ જુદેજુદું સ્વતંત્ર છે અને દરેક દ્રવ્યમાં પોતપોતાના કારણે પર્યાય અપેક્ષાએ નવી અવસ્થાનું ઊપજવું, પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થવો અને દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય ટકી રહેવું—એવી સ્થિતિ ત્રિકાળ થઈ રહી છે.

પ્ર. ૯૯–જીવના અસ્તિત્વ ગુણને જાણવાથી શો લાભ થાય?

ઉ. હું સ્વતંત્ર અનાદિ–અનંત મારાથી ટકી રહેનારો છું, કોઈ પરથી અને કોઈ સંયોગથી મારી ઉત્પત્તિ થઈ નથી તથા મારો કદી નાશ થનો નથી. એમ અસ્તિત્વ ગુણને જાણવાથી લાભ થાય છે અને તેથી મરણનો ભય ટળી જાય છે.

(૨) વસ્તુત્વ ગુણ

પ્ર. ૧૦૦–વસ્તુત્વ ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. જે શક્તિના કારણે દ્રવ્યમાં અર્થક્રિયા (પ્રયોજનભૂત ક્રિયા) હોય; જેમ કે આત્માની અર્થક્રિયા જાણવું વગેરે છે.

પ્ર. ૧૦૧–ઈશ્વર ભગવાન કૃતાર્થ થયા, તો હવે તેમને કાંઈ કરવું બાકી ખરું?

ઉ. ના; કારણ કે તેમનામાં વસ્તુત્વ ગુણના કારણે દરેક ગુણનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય (નિર્મળ સ્વભાવરૂપ પરિણમન) સમયે-સમયે થઈ રહ્યું છે.

પ્ર. ૧૦૨-દ્રવ્યનું 'વસ્તુ' એવું નામ શાથી છે?

ઉ. (૧) વસ્તુત્વ ગુણની મુખ્યતાથી દ્રવ્યને વસ્તુ કહે છે.

(૨) જેમાં ગુણ, પર્યાય વસે છે તેને વસ્તુ કહે છે.

(ગોમ્મટસાર જીવકાંડ-ગાથા ૬૭૨ ટીકા)

(૩) જેમાં સામાન્ય-વિશેષ સ્વભાવ હોય તેને વસ્તુ કહે છે.

(૪) દરેક દ્રવ્ય પોતાનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય કરે છે તેથી તેને વસ્તુ કહે છે.

'વસ્તુ' એવું નામ એમ પણ બતાવે છે કે દરેક દ્રવ્યના ગુણ, પર્યાય પોતપોતાના દ્રવ્યમાં જ વસે છે, તેથી જીવના ગુણ, પર્યાય શરીરમા કે પરદ્રવ્યમાં વસતા નથી. દરેક જીવના ગુણ, પર્યાય તે તે જીવમાં વસે છે, તેથી જીવને બીજા કોઈ દ્રવ્યનું આલંબન ખરેખર લેવું પડે એ સંભવતું જ નથી. દરેક દ્રવ્ય પોતામાં પરિપૂર્ણ જ છે.

(૩) દ્રવ્યત્વ ગુણ

પ્ર. ૧૦૩-દ્રવ્યત્વ ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. જે શક્તિના કારણે દ્રવ્યની અવસ્થા નિરંતર બદલતી રહે તેને દ્રવ્યત્વ ગુણ કહે છે.

પ્ર. ૧૦૪-દ્રવ્યનું 'દ્રવ્ય' નામ શા કારણે છે?

ઉ. દ્રવ્યત્વ ગુણની મુખ્યતાથી.

પ્ર. ૧૦૫-કાળથી બધું બદલાય છે-પરિવર્તન થયા કરે છે, માટે બધું કાળને આધીન છે?

ઉ. ના; કેમકે જગતના છએ દ્રવ્યો નિરંતર પોતાની દ્રવ્યત્વ શક્તિથી જ પરિવર્તન કરે છે. તેમાં કાળ દ્રવ્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે. વસ્તુની શક્તિ કોઈની અપેક્ષા રાખતી નથી; માટે કાળને આધીન કહેવું તે વ્યવહાર-કથન છે.

પ્ર. ૧૦૬-દ્રવ્યના પ્રત્યેક ગુણમાં નવા-નવા પર્યાય થાય છે? થાય છે તો તેનું કારણ શું?

ઉ. હા; કારણ કે બધા ગુણો નિરન્તર પરિણામ-સ્વભાવી હોય છે. અને તેમાં દ્રવ્યત્વ ગુણ નિમિત્ત છે.

પ્ર. ૧૦૭-દરેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ વગેરે ગુણો ત્રિકાળ રહે છે? અને રહે છે તો તેનું કારણ શું?

ઉ. (૧) હા. દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વાદિ ગુણો પોતપોતાના કારણે સ્વયં ત્રિકાળ રહે છે. તેમાં અસ્તિત્વ નામનો સામાન્ય ગુણ નિમિત્ત છે.

(૨) જેમ દ્રવ્યનો કદી નાશ થતો નહિ હોવાથી દ્રવ્ય

અનાદિ-અનંત છે, તેમ દ્રવ્યના બધા ગુણો પણ અસ્તિત્વ ગુણના નિમિત્તે કદી નાશ પામતા નથી; તેથી તેઓ પણ અનાદિ-અનંત છે.

પ્ર. ૧૦૮-દ્રવ્યત્વ ગુણ ઉપરથી શું સમજવું જોઈએ ?

ઉ. (૧) બધાં દ્રવ્યોની અવસ્થાઓનું પરિવર્તન (બદલવું) નિરંતર તેના પોતાથી પોતામાંથી જ થયા કરે છે; પણ બીજો કોઈ તેની અવસ્થા બદલતો નથી.

(૨) જીવનો કોઈ પર્યાય અજીવથી-કર્મથી, શરીરાદિથી બદલાતો નથી અને શરીરાદિ કોઈ પર દ્રવ્યથી અવસ્થા બદલાતી નથી.

(૩) જીવમાં અજ્ઞાન દશા છે તે સદાય એક સરખી રહેતી નથી.

(૪) પ્રથમ ઓછું જ્ઞાન હોય અને પછી વધે છે ત્યાં જ્ઞાનનો ફેરફાર થવામાં દ્રવ્યત્વ ગુણ કારણ છે અને જ્ઞાનનો વિકાસ જ્ઞાનગુણમાંથી જ થાય છે, પણ શાસ્ત્રાદિથી-બહારથી જ્ઞાન આવતું નથી.

(૫) માટીમાંથી ઘડો દ્રવ્યત્વ ગુણના કારણે થયો છે, કુંભારાદિ તો નિમિત્ત માત્ર છે. નિશ્ચયથી જોતાં કુંભારે ઘડો કર્યો નથી. માટીની અવસ્થા કુંભારે બદલાવી, એવું માનનારે દ્રવ્યત્વ ગુણ માન્યો નહિ. પદાર્થના એક ગુણનો નકાર કરતાં સંપૂર્ણ દ્રવ્યનો

ઇન્કાર થાય છે અને એ રીતે તેણે પોતાના અભિ-
પ્રાયમાં સર્વ દ્રવ્યોનો અભાવ માન્યો.

પ્ર. ૧૦૯–દરેક દ્રવ્યમાં પોતાનું કામ કરવાનું સામર્થ્ય શાથી છે?

ઉ. દરેક દ્રવ્ય દ્રવ્યત્વ ગુણના કારણે નિત્ય પરિણમનશક્તિ વાળું છે. માટે નિરંતર પોતપોતાનું કામ કર્યા કરે છે અને તેમાં પોતાનો વસ્તુત્વ ગુણ નિમિત્ત કારણ છે.

પ્ર. ૧૧૦–દ્રવ્યત્વ ગુણ અને વસ્તુત્વ ગુણના ભાવમાં શો ફેર?

ઉ. દરેક દ્રવ્યમાં નિરંતર સમયે સમયે નવી નવી અવસ્થા પણ થયા કરે છે—એમ દ્રવ્યત્વ ગુણ બતાવે છે, અને દરેક દ્રવ્યમાં પ્રયોજનભૂત ક્રિયા પોતાથી થઈ રહી છે, કોઈ દ્રવ્ય પોતાનું કામ કર્યા વિના રહેતું નથી. એમ વસ્તુત્વ ગુણ બતાવે છે.

ઉ. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય અને કેવલજ્ઞાન એ પાંચમાંથી કોઈ પણ એક અથવા વધારે જ્ઞાન.

પ્ર. ૧૧૩–જગતમાં કોઈ પદાર્થ એવો છે કે જણાયા વિના રહે? જો તે જણાયા વિના રહે તો શો દોષ આવે?

ઉ. એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જે જણાયા વિનાનો રહે. જો તે જણાયા વિનાનો રહે તો પ્રમેયત્વ ગુણનો નાશ થાય, અને એક ગુણનો નાશ થતાં તેની સાથેના અસ્તિત્વાદિ સમસ્ત ગુણોનો નાશ થાય. તેમ થતાં દ્રવ્ય જ ન રહે.

પ્ર. ૧૧૪–જગતમાં કેટલાં દ્રવ્યો પ્રમેયત્વગુણવાળાં છે? તેનું કારણ આપો.

ઉ. બધાંય દ્રવ્યો પ્રમેયત્વગુણવાળાં છે, કારણ કે તે ગુણ બધાં દ્રવ્યોનો સામાન્ય ગુણ છે

પ્ર. ૧૧૫–રૂપી પદાર્થો જ્ઞાનમાં જણાય પણ અરૂપી પદાર્થો ન જણાય– એ કથન બરોબર છે?

ઉ. ના; કેમકે દરેક દ્રવ્ય પ્રમેયત્વગુણવાળું છે. દરેક પદાર્થ કોઈ ને કોઈ જ્ઞાનનો વિષય થતો હોવાથી રૂપી અને અરૂપી બન્ને પદાર્થો અવશ્ય બરાબર જણાય છે.

પ્ર. ૧૧૬–આત્મા તો અરૂપી છે અને અમારું જ્ઞાન ઘણું અલ્પ છે; તો આત્માનુ જ્ઞાન કેમ થઈ શકે?

ઉ. એમ હોવા છતાં પણ આત્માનું જ્ઞાન બરોબર થઈ શકે છે; કેમ કે તેનામાં (આત્મામાં) પણ પ્રમેયત્વગુણ રહેલો

પ્ર. ૧૨૫-અગુરુલઘુત્વ ગુણ ઉપરથી વિશેષ શું સમજવું?

ઉ. (૧) કોઈ પણ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને આધીન નથી.

(૨) એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કંઈ કરી શકે નહિ.

(૩) દ્રવ્યનો એક ગુણ તે જ દ્રવ્યના બીજા ગુણનું કાંઈ કરી શકે નહિ.

(૪) કોઈ દ્રવ્યનો પર્યાય બીજા દ્રવ્યના પર્યાયમાં કંઈ કરી શકે નહિ, તેઓ એકબીજાને આધીન નથી.

(૬) અગુરુલઘુત્વ ગુણનું આવું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણતાં જગતનાં છયે દ્રવ્યોનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ભિન્ન-ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે અને તે બધાથી હું જ્ઞાન-સ્વભાવી આત્મા ભિન્ન છું-એ પ્રકારે ભેદજ્ઞાનરૂપી અપૂર્વ ધર્મ પ્રગટ થાય.

પ્ર. ૧૨૬-એક દ્રવ્યમાં રહેલા ગુણો પરસ્પર એકબીજાનું કામ કરે? ન કરે તો તેની વ્યવસ્થા શી રીતે છે?

ઉ. અગુરુલઘુત્વના કારણે એક ગુણ બીજા ગુણરૂપ ન થાય, તેથી એક ગુણનું કાર્યક્ષેત્ર બીજામાં ન જાય; આમ હોવાથી એક દ્રવ્યમાં પણ એક ગુણ બીજા ગુણના કાર્યને કરી શકે નહિ, પણ દરેક ગુણ નિત્ય પરિ-ણામસ્વભાવી હોવાથી દરેક સમયે પોતાના નવા-નવા પર્યાય ઉત્પન્ન કરે છે; તેમાં બીજા ગુણના પર્યાયો નિમિત્તમાત્ર કહેવાય છે. એક ગુણના વર્તમાન પર્યાયમાં

કાર્ય થતાં બીજા ગુણનો વર્તમાન પર્યાય નિમિત્ત કહેવાય છે એમ એક દ્રવ્યને આશ્રિત ગુણોમાં પણ સ્વતંત્રતા હોવાથી એક ગુણને બીજા ગુણ સાથે કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી.

પંચાધ્યાયી અ. ૨, ગાથા ૧૦૦૮-૧૦માં પણ કહ્યું છે કે. "કોઈપણ ગુણ કોઈ રીતે બીજા ગુણમાં અન્તર્ભૂત થતો નથી (એક ગુણમાં બીજા ગુણો સમાઈ જતા નથી.) પરસ્પર આધાર-આધેય તથા ઉપાદાન-ઉપાદેયરૂપ (કારણ-કાર્યપણે) બે ગુણોને સંબંધ નથી, પરંતુ બધા ગુણો પોત-પોતાની શક્તિના યોગથી સ્વતંત્ર છે અને તે જુદા-જુદા લક્ષણવાળા અનેક છે, તોપણ સ્વદ્રવ્યની સાથે પરસ્પરમાં મળેલા છે."

પ્ર. ૧૬૭-ગુરુનું જ્ઞાન શિષ્યને મળ્યું; શાસ્ત્રોમાંથી મેં જ્ઞાન લીધું-તે બરાબર છે.

ઉ. નાઃ કેમકે એક દ્રવ્યના અનંત ગુણોમાંથી એક ગુણ બીજા ગુણમાં ન જાય; તો પછી ભિન્ન દ્રવ્યના ગુણ બીજા દ્રવ્યમાં કેમ જાય? એક વસ્તુનો કોઈ ગુણ બીજાને મળે-એમ માનનાર અગુરુલઘુત્વ ગુણને માનતો નથી; તે સ્વતંત્ર વસ્તુ જ માનતો નથી.

પ્ર. ૧૬૮-હું શાસ્ત્રમાંથી પુસ્તક વાંચું છું અને તે વડે મને જ્ઞાન થાય છે-એમ માનવું તે બરાબર છે?

ઉ. ના; અગુરુલઘુત્વ ગુણના કારણે એમ થતું નથી; કારણ કે-

(૧) પરથી આત્માનું અને આત્માથી પરનું કાર્ય થાય તો દ્રવ્ય પલટીને નાશ પામે, પણ એમ બનતું નથી.

(૨) આત્મા નિશ્ચયથી સ્વપરપ્રકાશક પોતાના આત્માને જાણે છે, અને

(૩) પુસ્તકના શબ્દોને, જીવ પોતાના જ્ઞાન વડે, વ્યવહારથી જાણે છે, અને ચશ્માં તેમાં નિમિત્ત માત્ર બને છે.

પ્ર. ૧૨૯-બ્રાહ્મી તેલના વપરાશથી કે બદામ વગેરે ખાવાથી બુદ્ધિ વધે—એ માન્યતા બરાબર છે?

ઉ. ના; કેમકે એક દ્રવ્યની શક્તિ બીજા દ્રવ્યનું કોઈ કામ કરી શકે નહિ, તેથી બ્રાહ્મી તેલના માલિશ વગેરેથી બુદ્ધિ વધે એ માન્યતા ખોટી છે—એમ અગુરુલઘુત્વ ગુણ બતાવે છે.

પ્ર. ૧૩૦-દૂધમાં છાશ પડવાથી દહીં થાય-એમ માનવું તે બરાબર છે?

ઉ. ના, છાશ પડવાથી દહીં થાય તો પાણીમાં પણ છાશ પડવાથી દહીં થવું જોઈએ; છાશના પરમાણુ જુદા અને દૂધના પરમાણુ જુદા છે. છાશરૂપ પર્યાયવાળા પરમાણુમાં પણ-દરેકમાં અગુરુલઘુત્વ ગુણ હોવાથી તે દૂધના પરમાણુમાં પ્રવેશી શકે નહિ, પણ દ્રવ્યત્વ ગુણના કારણે દૂધરૂપ પર્યાયવાળા પરમાણુઓ સ્વયં

પલટીને દહીંરૂપ થાય છે. તેમાં છાશ તો નિમિત્તમાત્ર છે. જ્યારે દૂધના પરમાણુ પોતાના ક્ષણિક ઉપાદાનની યોગ્યતાથી દહીં થવારૂપ કાર્ય કરે છે, ત્યારે છાશ વગેરેને નિમિત્તમાત્ર કહેવાય છે.

પ્ર. ૧૩૧–આ ઉપરથી શું સિદ્ધાંત સમજવો?

ઉ. જીવ જ્યારે પોતે પોતાથી સ્વસન્મુખ થઈ પોતાનું સ્વરૂપ સમ્યક્પણે સમજે છે ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાનીનો ઉપદેશ વગેરે તેને નિમિત્તરૂપે હોય છે. એ રીતે સર્વત્ર ઉપાદાનથી જ કાર્ય થાય છે. કોઈ નિમિત્તની કદી પણ રાહ જોવી પડતી નથી પણ નિમિત્ત તે સમયે હોય છે ખરું.

પ્ર. ૧૩૨–આત્મા મોક્ષદશા પામતા તેજમાં તેજ ભળી ગયું એમ માનવામાં આવે તો શો દોષ આવે?

ઉ. (૧) એમ માનનારે અગુરુલઘુત્વ ગુણ અને અસ્તિત્વગુણને સ્વીકાર્યા નહિ.

(૨) મોક્ષ જનાર જીવ સ્વતંત્ર અને સુખી ન રહ્યો પણ નાશ પામ્યો.

આત્મા મોક્ષદશા પામે તે બીજામાં ભળી જાય એમ માનનારો પોતાનો પણ મોક્ષમાં નાશ માને છે; માટે તે પોતાનો નાશ થાય એવો ધર્મ કોણ ડાહ્યો પુરુષ કરે? અર્થાત્ ન જ કરે.

પ્ર. ૧૩૩–જીવ અજ્ઞાનદશામાં એકેન્દ્રિયપણાને પામે ત્યારે તેના ગુણો ઘટી જાય અને પંચેન્દ્રિયપણાને પામે ત્યારે તેના ગુણો વધી જાય–એમ માને

ઉ. ના; કારણ કે-

(૧) દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુત્વ નામનો ગુણ છે, તેથી તેના કોઈ ગુણોની સંખ્યા કદી પણ વધતી કે ઘટતી નથી.

(૨) દ્રવ્ય તથા ગુણો તો સદાય બધી હાલતોમાં પૂર્ણ શક્તિવાળાં જ રહે છે.

(૩) પોતાના કારણે ગુણના વર્તમાન પર્યાયમાં જ ફેરફાર (પરિણમન) થાય છે.

(૬) પ્રદેશત્વ ગુણ

પ્ર. ૧૩૪–પ્રદેશત્વ ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. જે શક્તિના કારણે દ્રવ્યનો કોઈ ને કોઈ આકાર અવશ્ય હોય તેને પ્રદેશત્વ ગુણ કહે છે.

પ્ર. ૧૩૫–આત્માને સાકાર તથા નિરાકાર કેવી રીતે કહેવાય?

ઉ. પ્રદેશત્વ ગુણના કારણે દરેક આત્માને પોતાનો અરૂપી આકાર છે જ; પણ રૂપી આકાર નથી તે અપેક્ષાએ તે નિરાકાર કહેવાય છે. આત્માનો અરૂપી આકાર ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, એ અપેક્ષાએ નિરાકાર છે અને આત્માનો આકાર જ્ઞાનગમ્ય છે, તેથી તે આકારવાન છે.

(મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક-પાનું. ૧૧૫)

પ્ર. ૧૩૬—દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય—ત્રણેના જુદા-જુદા અથવા નાના-મોટા આકાર હોય?

ઉ. ના; દ્રવ્યનો આકાર તે જ ગુણ અને પર્યાયનો આકાર છે, કારણ કે ત્રણેનું ક્ષેત્ર એક છે; માટે ત્રણેનો આકાર સરખો અને એક છે.

પ્ર. ૧૩૭—દ્રવ્ય ત્રિકાળ અને પર્યાય એક સમય પૂરતો છે, તેમાં કોનો આકાર મોટો?

ઉ. બન્નેનો આકાર સરખો છે.

પ્ર. ૧૩૮—કેટલીક વસ્તુનો આકાર તો ઘણો કાળ એક-સરખો દેખાય છે, તો તેને બદલવામાં કેટલો કાળ લાગતો હશે?

ઉ. તેઓ નિરન્તર દરેક સમયે બદલાયા જ કરે છે, પણ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી લાંબો કાળ તેનો એકસરખો આકાર દેખાય છે.

પ્ર. ૧૩૯—સોનાના પિંડમાંથી મુગટ થયો તેમાં કયો ગુણ કારણ છે?

ઉ. આકાર થયો તેમાં પ્રદેશત્વ ગુણ અને જૂની અવસ્થા બદલી નવી થઈ તેમાં દ્રવ્યત્વ ગુણ કારણ છે.

પ્ર. ૧૪૦—આ 'પુસ્તકમાં' છએ સામાન્ય ગુણો લગાવો.

ઉ. (૧) આ પુસ્તકમાં તેના સ્વભાવનો કદી નાશ થતો નથી, તેથી તેમાં અસ્તિત્વ ગુણ છે.

(૨) તેમાં અર્થક્રિયા છે તેથી તેમાં વસ્તુત્વ ગુણ છે.

(૩) તેના પર્યાયમાં નિરંતર સમયે સમયે નવું પરિવર્તન થાય છે; કેમકે તેમાં દ્રવ્યત્વ ગુણ છે.

(૪) તે જણાવા યોગ્ય છે, કેમકે તેમાં પ્રમેયત્વ ગુણ છે.

(૫) તેનો કોઈ પણ પરમાણુ પલટીને બીજા રૂપે થતો નથી. તેના દરેક ગુણ-પર્યાય પણ તેની મર્યાદામાં વ્યવસ્થિત છે, કેમકે તેમાં અગુરુલઘુત્વ ગુણ છે.

(૬) તે આકારવાન છે, કેમકે તેમાં પ્રદેશત્વ ગુણ છે

પ્ર. ૧૪૧–માટી વડે ઘડો થયો છે, કુંભાર વડે ઘડો થયો નથી. તેમાં કયા ગુણોની સાબિતી છે?

ઉ. દ્રવ્યત્વ અને અગુરુલઘુત્વ ગુણોની.

પ્ર. ૧૪૨–જે નથી જાણતાં તેવાં જડ દ્રવ્યો પણ સ્વ પરિણમે છે, તેમાં કયો ગુણ સાબિત થયો?

ઉ. દ્રવ્યત્વ ગુણ.

પ્ર. ૧૪૩–અમે મનુષ્ય છીએ, માટે અમારા કામમાં બીજા જરૂર પડે, બીજા વિના ન ચાલે—એવું માનનારે ગુણ ન માન્યા?

ઉ. મનુષ્ય તો અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય છે. શરીર અજીવ રૂપી પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય છે અને જીવ સદા અરૂપી ચેતન દ્રવ્ય છે તેનો સંયોગ-એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ બંધપર્યાય છે એક દ્રવ્યને બીજાની જરૂર પડે એમ માનનારે વસ્તુત્વ દ્રવ્યત્વ, અગુરુલઘુત્વાદિ ગુણો માન્યા નહિ.

પ્ર. ૧૪૪–જે દ્રવ્યો છે તેનો કદી નાશ નથી અને તે બીજામાં ભળતાં નથી–તેમાં કયા ગુણો કારણભૂત છે?

ઉ. અસ્તિત્વ ગુણ અને અગુરુલઘુત્વ ગુણ.

પ્ર. ૧૪૫–જે સ્વભાવ છે તે ગુપ્ત રહે નહિ, ને કોઈમાં ભળે નહિ. નાશ પામે નહિ. બદલ્યા વિના રહે નહિ–તેમાં કયા ગુણ કારણભૂત છે?

ઉ. તેમાં અનુક્રમે પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ. અસ્તિત્વ અને દ્રવ્યત્વ ગુણ કારણભૂત છે.

પ્ર. ૧૪૬–છએ સામાન્ય ગુણોનું પ્રયોજન ટૂંકમાં શું છે?

ઉ. (૧) કોઈ દ્રવ્યની કદી ઉત્પત્તિ કે નાશ નથી. માટે કોઈ કોઈનો કર્તા નથી–એમ અસ્તિત્વ ગુણ સૂચવે છે.

(૨) દરેક દ્રવ્ય નિરંતર પોતાની જ પ્રયોજનભૂત ક્રિયા કરે છે. તેથી કોઈ દ્રવ્ય એક સમય પણ પોતાના કામ (કાર્ય) વિના નકામું હોતું નથી–એમ વસ્તુત્વ ગુણ બતાવે છે.

(૩) દરેક દ્રવ્ય નિરંતર ક્રમાનુસાર પ્રવર્તતી પોતાની નવી નવી અવસ્થાઓને સદાય પોતે જ બદલે છે. અને કોઈના કાર્ય, પરીણ પ્રવર્તે કે ફેરફાર એવું પરાધીન કોઈ દ્રવ્ય નથી–એમ દ્રવ્યત્વ ગુણ બતાવે છે.

(૪) દરેક દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુત્વ હોવાથી, [illegible]

કોઈ અજાણ્યું (ગુપ્ત) રહી શકે નહિ, તેથી કોઈ એમ માને કે આપણે અલ્પજ્ઞને નવ તત્ત્વો શાં? આત્મા શું? ધર્મ શું?-એ ન જણાય; તો તેની તે માન્યતા ખોટી છે; કેમ કે જો યથાર્થ સમજવાનો પુરુષાર્થ કરે તો સત્ય અને અસત્યનું સ્વરૂપ (સમ્યગ્ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી) તેના જ્ઞાનમાં અવશ્ય જણાય-એમ પ્રમેયત્વ ગુણ બતાવે છે.

(૫) દરેક દ્રવ્યની દ્રવ્યતા કાયમ વ્યવસ્થિત રહે છે, તેથી એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ; પર્યાય દ્વારા પણ કોઈ બીજા ઉપર અસર, પ્રભાવ, પ્રેરણા, લાભ-નુકસાનાદિ કાંઈ કરી શકે નહિ.

દરેક દ્રવ્ય પોતાના ક્રમબદ્ધ ધારાવાહી પર્યાય વડે પોતાનામાં જ વર્તે છે. એ રીતે દરેક દ્રવ્ય પોતામાં વ્યવસ્થિત નિયત મર્યાદાવાળું હોવાથી કોઈ દ્રવ્યને બીજાની જરૂર પડતી નથી, એમ અગુરુલઘુત્વ ગુણ બતાવે છે.

(૬) કોઈ વસ્તુ પોતાના સ્વક્ષેત્રરૂપ આકાર વિના હોય નહિ; અને આકાર નાનો-મોટો હોય તે લાભ-નુકસાનનું કારણ નથી, છતાં દરેક દ્રવ્યને સ્વ-અવગાહનારૂપ પોતાનો સ્વતંત્ર આકાર અવશ્ય હોય છે, એમ પ્રદેશત્વ ગુણ બતાવે છે.

આમ છએ સામાન્ય ગુણો દરેક દ્રવ્યની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા બતાવે છે.

વિશેષ ગુણો

પ્ર. ૧૪૭-પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં કયા કયા વિશેષ ગુણો છે?

ઉ. (૧) જીવ દ્રવ્યમાં—ચૈતન્ય (દર્શન-જ્ઞાન), શ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ), ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય, ક્રિયાવતી શક્તિ, વૈભાવિક શક્તિ વગેરે.

(૨) પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં—સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ; ક્રિયાવતી શક્તિ, વૈભાવિક શક્તિ વગેરે.

(૩) ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં—ગતિહેતુત્વ વગેરે.

(૪) અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં—સ્થિતિહેતુત્વ વગેરે.

(૫) આકાશ દ્રવ્યમાં—અવગાહનહેતુત્વ વગેરે.

(૬) કાળ દ્રવ્યમાં—પરિણમનહેતુત્વ વગેરે.

પ્ર. ૧૪૮-ચેતન, ચૈતન્ય અને ચેતના કોને કહે છે?

ઉ બે ભેદ છે. દર્શનચેતના (દર્શનોપયોગ) અને જ્ઞાનચેતના (જ્ઞાનોપયોગ).

પ્ર. ૧૫૧–દર્શનચેતના કોને કહે છે?

ઉ. જેમાં પદાર્થોના ભેદરહિત સામાન્ય પ્રતિભાસ (અવલોકન) હોય તેને દર્શનચેતના કહે છે; જેમકે જ્ઞાનનો ઉપયોગ ઘડા તરફ હતો ત્યાંથી છૂટી બીજા પદાર્થ સંબંધી જ્ઞાનોપયોગ શરૂ થાય તે પહેલાં જે ચૈતન્યનો સામાન્ય પ્રતિભાસરૂપ વ્યાપાર થાય તે દર્શનોપયોગ છે.

પ્ર. ૧૫૨–જ્ઞાનચેતના (જ્ઞાનોપયોગ) કોને કહે છે?

ઉ. જેમાં પદાર્થોનો વિશેષ પ્રતિભાસ થાય તેને જ્ઞાનોપયોગ કહે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનગુણને અનુસરીને વર્તનારો ચૈતન્ય-પરિણામ તે જ્ઞાનોપયોગ છે.

પ્ર. ૧૫૩–દર્શનચેતનાના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. ચાર ભેદ છે:—ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શન. તેઓ દર્શનગુણને અનુસરી વર્તનારા ચૈતન્યપરિણામ છે.

પ્ર. ૧૫૪-ચક્ષુદર્શન કોને કહે છે?

ઉ. ચક્ષુઇન્દ્રિય દ્વારા મતિજ્ઞાન થયા પહેલાં જે સામાન્ય પ્રતિભાસ થાય તેને ચક્ષુદર્શન કહે છે.

પ્ર. ૧૫૫–અચક્ષુદર્શન કોને કહે છે?

ઉ. ચક્ષુઇન્દ્રિયને છોડી બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો અને મન

દ્વારા મતિજ્ઞાન થયા પહેલાં જે સામાન્ય પ્રતિભાસ થાય તેને અચક્ષુદર્શન કહે છે.

પ્ર. ૧૫૬–અવધિદર્શન કોને કહે છે?

ઉ. અવધિજ્ઞાનના પહેલાં થવાવાળા સામાન્ય પ્રતિભાસને અવધિદર્શન કહે છે.

પ્ર. ૧૫૭–કેવળદર્શન કોને કહે છે?

ઉ. કેવળજ્ઞાનની સાથે થવાવાળા સામાન્ય પ્રતિભાસને કેવળદર્શન કહે છે.

(આત્મા સ્વ–પરનો દર્શક અને સ્વ–પરનો જ્ઞાયક છે).

પ્ર. ૧૫૮–દર્શનોપયોગ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે?

ઉ. દર્શનોપયોગ છદ્મસ્થ જીવોને જ્ઞાનોપયોગ પહેલાં અને કેવળજ્ઞાનીઓને જ્ઞાનોપયોગ સાથે જ થાય છે.

પ્ર. ૧૫૯–જ્ઞાનના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. જ્ઞાનગુણ તો નિત્ય એકરૂપ જ હોય છે. પણ તેના સમ્યક્-પર્યાયના પાંચ ભેદ છે—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિ-જ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન—આ પાંચ

સન્મુખતાથી પ્રગટ થવાવાળા નિજ આત્માના જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન કહે છે.

(૨) ઇન્દ્રિય અને મન જેમાં નિમિત્ત માત્ર છે એવા જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. ૧૬૧–શ્રુતજ્ઞાન કોને કહે છે?

ઉ. (૧) મતિજ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થના સંબંધથી અન્ય પદાર્થને જાણવાવાળા જ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે.

(૨) આત્માની શુદ્ધ અનુભૂતિરૂપ શ્રુતજ્ઞાનને ભાવશ્રુત-જ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. ૧૬૨–અવધિજ્ઞાન કોને કહે છે?

ઉ. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદાપૂર્વક જે રૂપી પદાર્થોને સ્પષ્ટ જાણે તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. ૧૬૩–મનઃપર્યયજ્ઞાન કોને કહે છે?

ઉ. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદાપૂર્વક બીજાના મનમાં રહેલા રૂપી પદાર્થ સંબંધી વિચારોને તથા રૂપી પદાર્થોને સ્પષ્ટ જાણે તેને મન પર્યયજ્ઞાન કહે છે. (શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં ક્રમબદ્ધ પર્યાય થાય છે–આગળ-પાછળ થતા નથી.)

પ્ર. ૧૬૪–કેવળજ્ઞાન કોને કહે છે?

ઉ. જે ત્રણ લોક–ત્રણ કાલવર્તી સર્વ પદાર્થોને (અનંત ધર્માત્મક સર્વ દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયોને) પ્રત્યેક સમયમાં યથાસ્થિત પરિપૂર્ણરૂપે સ્પષ્ટ અને એક સાથે જાણે તેને કેવલજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. ૧૬૫–શ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ) ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. (૧) જે ગુણની નિર્મળ દશા પ્રગટ થવાથી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો પ્રતિભાસ (યથાર્થ પ્રતીતિ) થાય તેને શ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ) કહે છે.

(૨) સમ્યગ્દૃષ્ટિને નીચે મુજબની પ્રતીતિ હોય છે—

(૧) સાચા દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં દૃઢ પ્રતીતિ.

(૨) જીવાદિ સાત તત્ત્વોની સાચી પ્રતીતિ.

(૩) સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન.

(૪) આત્મશ્રદ્ધાન.

ઉપરોક્ત લક્ષણોના અવિનાભાવ સહિત જે શ્રદ્ધા થાય છે તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે [આ પર્યાયનો ધારક

શ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ) ગુણ છે; સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શન તેના પર્યાયો છે.]

પ્ર. ૧૬૬–ચારિત્ર ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન સહિત સ્વરૂપમાં ચરવું–રમવું, પોતાના સ્વભાવમાં અકષાય પ્રવૃત્તિ કરવી તે ચારિત્ર છે. તે ચારિત્ર, મિથ્યાત્વ અને અસ્થિરતા રહિત અત્યંત *નિર્વિકાર એવો જીવનો પરિણામ છે, અને એવા પર્યાયોને ધારણ કરનાર ગુણને ચારિત્રગુણ કહે છે.

પ્ર. ૧૬૭-સુખગુણ કોને કહે છે?

ઉ. નિરાકુલ આનંદસ્વરૂપ આત્માના પરિણામ વિશેષને સુખ કહે છે, અને તે પર્યાય ધારણ કરનાર ગુણને સુખગુણ કહે છે.

સુખ અથવા આનંદ નામનો આત્મામાં અનાદિઅનંત એક ગુણ છે. તેનું સમ્યક્પરિણમન ચાલુ થતાં મન, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોથી નિરપેક્ષ પોતાના આત્માશ્રિત નિરાકુળતા લક્ષણવાળું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના કારણરૂપ શક્તિ તે સુખગુણ છે.

---

* એવા પરિણામોને સ્વરૂપસ્થિરતા, નિશ્ચલતા, વીતરાગતા, સામ્ય, ધર્મ અને ચારિત્ર કહે છે. જ્યારે આત્માને ચારિત્રગુણનો એવો શુદ્ધ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બાહ્ય અને આભ્યંતર ક્રિયાનો યથાસંભવ (ભૂમિકાનુસાર) નિરોધ થઈ જાય છે.

અનાકુળતા જેનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ છે એવી સુખ-શક્તિ આત્મામાં નિત્ય છે. (સમયસાર–૪૭ શક્તિઓ પૈકી).

પ્ર. ૧૬૮–ક્રિયાવતીશક્તિ કોને કહે છે?

ઉ. જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ક્રિયાવતી શક્તિ નામે વિશેષ ગુણ છે. તેના કારણે જીવ અને પુદ્ગલને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર કદી ગમન-ક્ષેત્રાન્તર ગતિરૂપ પર્યાય થાય છે અને કદી સ્થિરરૂપ પર્યાય થાય છે.

[કોઈ દ્રવ્ય (જીવ-પુદ્ગલ) એકબીજાને ગમન વા સ્થિર કરી શકતા નથી. તે બન્ને દ્રવ્યો પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિની ને સમયની યોગ્યતાનુસાર સ્વતઃ ગમન કરે છે અથવા સ્થિર રહે છે.]

પ્ર. ૧૬૯–મોટર પેટ્રોલથી ચાલે છે કે ડ્રાઈવર તેને ચલાવે છે?

ઉ. મોટર પેટ્રોલ કે ડ્રાઈવરથી ચાલતી નથી. પણ મોટરના દરેક પરમાણુમાં ક્રિયાવતી શક્તિ છે. તેના ક્ષણિક ઉપાદાનની યોગ્યતાથી જ તે ચાલે છે. સ્થિર રહેવા લાયક હોય તે સમયે, તેની ક્રિયાવતી શક્તિના કારણે, તે સ્થિર રહે છે. અન્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે. નિમિત્તથી ઉપાદાનનું કાર્ય થતું નથી પણ સંયોગનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ઉપચારથી તેનું કથન થાય છે.

ભાવબલપ્રાણ જીવના વીર્યગુણનો પર્યાય છે દ્રવ્ય-બલપ્રાણ પુદ્ગલોનો પર્યાય છે.

પ્ર. ૧૭૯-ભાવેન્દ્રિયના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. પાંચ ભેદ છે—જીવની ભાવસ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને કર્ણેન્દ્રિય-તે લબ્ધિ અને ઉપયોગરૂપ છે.

પ્ર. ૧૮૦-ભાવબલપ્રાણના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. ત્રણ ભેદ છે—મનબલ, વચનબલ અને કાયબલ.

પ્ર. ૧૮૧-વૈભાવિક શકિત કોને કહે છે?

ઉ. આ એક વિશેષ ભાવવાળો ગુણ છે. તે ગુણના કારણે પરદ્રવ્ય (નિમિત્ત)ના સંબંધપૂર્વક, સ્વયં પોતાની યોગ્યતાથી અશુદ્ધ પર્યાયો થાય છે.

આ વૈભાવિક શકિત નામનો ગુણ, જીવ અને પુદ્ગલ આ બે દ્રવ્યોમાં જ છે, બાકીના ચાર દ્રવ્યોમાં નથી.

જીવના ગુણોમાં સ્વયંસિદ્ધ એક વૈભાવિક શકિત છે. તે જીવની સંસાર અવસ્થામાં પોતાના કારણે પોતે જ (અનાદિ કાળથી) વિકૃત થઈ રહી છે.

(પંચાધ્યાયી ભા. ૨, ગા. ૯૪૬)

મુકત અવસ્થામાં વૈભાવિક શકિતનું શુદ્ધ પરિણમન થાય છે.

(પંચાધ્યાયી ભા. ૨, ગા. ૮૧)

મુક્ત-છૂટા પુદ્ગલપરમાણુઓ જ્યાં સુધી છૂટા (અબંધ પર્યાયરૂપ) રહે ત્યાં સુધી તેમને આ ગુણનો શુદ્ધ પર્યાય થાય છે.

પ્ર. ૧૮૨–આ વૈભાવિક શક્તિ ઉપરથી વિશેષ શું સમજવું ?

ઉ. જીવની વૈભાવિક શક્તિ તે ગુણ હોવાથી બંધનું કારણ નથી. તેનું પરિણમન પણ બંધનું કારણ નથી, કારણ કે તેનું પરિણમન તો સિદ્ધ ભગવાનોને પણ હોય છે.

જો જીવ પર પદાર્થને વશ થાય તો તેના પર્યાયમાં વિકાર (અશુદ્ધતા) થાય. તે જીવનો પોતાનો અપરાધ છે. જીવ જે પરપદાર્થને વશ થાય છે તે પરપદાર્થને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. જીવે વિકાર કર્યો (અશુદ્ધ ભાવે પોતે પરિણમ્યો) ત્યારે કયા પર પદાર્થને વશ થયો તે બતાવવા માટે તે પરપદાર્થને નિમિત્તકારણ અને વિકારને નૈમિત્તિક (કાર્ય) કહેવામાં આવે છે. આ કથન ભેદજ્ઞાન કરાવવા માટે છે. પણ નિમિત્ત-નૈમિત્તિકને કાંઈ અસર કરી અથવા તેના ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો-એવું બતાવવા માટે તે કથન નથી. કારણ કે તેમ માનવામાં આવે તો બે દ્રવ્યોની એકતા માનવારૂપ મિથ્યાત્વ થાય; માટે એમ સમજવું કે જીવના પોતાના દોષથી જ અશુદ્ધતા થાય છે અને તે જીવ [illegible]

[illegible]

[illegible]

દૃષ્ટિના પુરુષાર્થ વડે પોતામાંથી ટાળી શકાય છે માટે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે પરકૃત છે.

આ વિકારોને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નીચેનાં નામોથી ઓળખાય છે:—

પરકૃત, પરભાવ, પરાકાર, પુદ્‌ગલભાવ, કર્મજન્યભાવ, પ્રકૃતિશીલ સ્વભાવ, પરદ્રવ્ય, કર્મકૃત, તદ્‌ગુણાકાર સંક્રાન્તિ, પરગુણાકાર, કર્મપદસ્થિત, જીવમાં થતા અજીવભાવ, તદ્‌ગુણાકૃતિ, પરયોગકૃત, નિમિત્તકૃત વગેરે. પણ તેથી તેઓ પરકૃતાદિ થઈ જતા નથી. માત્ર પોતાનામાંથી જ તે ટાળી શકાય છે એટલું જ તે દર્શાવે છે.

(જુઓ, પંચાધ્યાયી ભા. ૨, ગા. ૭૨ નો ભાવાર્થ).

તે પર્યાયમાં પોતાનો જ દોષ છે, બીજા કોઈનો તેમાં જરાપણ હાથ કે દોષ નથી. પંચાધ્યાયી ભા. ૨ ની ગાથા ૬૦ અને ૭૬ માં 'જીવ પોતે જ અપરાધવાન છે' એમ કહ્યું છે. માટે પરદ્રવ્ય કે કર્મનો ઉદય જીવમાં વિકાર કરે—કરાવે કે કર્મના ઉદયના કારણે જીવને વિકાર કરવો પડે એમ માનવું તે મિથ્યા છે. નિમિત્તકારણ છે તે ઉપચરિત કારણ છે પણ વાસ્તવિક કારણ નથી. તેથી તેને પંચાધ્યાયી ભા. ૨ ગા. ૩૫૧ માં अहेतुवत्—અકારણવત્ કહ્યું છે.

પ્ર. ૧૮૩-એવા કયા વિશેષ ગુણો છે કે જે બે દ્રવ્યોમાં જ રહે?

ઉ. ક્રિયાવતી શક્તિ અને વૈભાવિક શક્તિ—એ બે ગુણો જીવ અને પુદ્‌ગલ દ્રવ્યોમાં જ હોય છે.

પ્ર. ૧૮૪-ક્રિયાવતી શક્તિનું કાર્ય શું ?

ઉ. એક ક્ષેત્રથી ક્ષેત્રાન્તર થવું અથવા ગતિપૂર્વક સ્થિરપણું રહેવું.

પ્ર. ૧૮૫-ક્રિયાવતી શક્તિ જાણવામાં ધર્મ સંબંધી શો લાભ થાય ?

ઉ. હું શરીરને ચલાવી શકું, સ્થિર રાખી શકું, શરીર અને અન્ય ક્ષેત્રે લઈ જાય, હું આ બોજો ઉપાડી લાવું વગેરે પરવસ્તુની ગતિ સ્થિતિની (પરનું ક્ષેત્રાન્તર થવું અને સ્થિર રહેવું તેની) સ્વતંત્રતા નહિ માનવારૂપ પોર અજ્ઞાન ટળી જાય અને પોતાના જ્ઞાતાસ્વભાવથી હું સદાય જ્ઞાયકસ્વરૂપ જ છું—એવો સાચો નિર્ણય થાય તે જ ધર્મનું મૂળ છે.

પ્ર. ૧૮૬-જો જીવ શરીરને ચલાવી શકતો નથી તો પછી શરીર કેમ ચાલતું નથી ?

ઉ. આત્મા કે પુદ્ગલ દ્રવ્યના અનંત ગુણો [illegible] છે. તેના એક ગુણનું નામ ક્રિયાવતીશક્તિ છે. તેથી તેની યોગ્યતાનુસાર કોઈ વખતે તે દ્રવ્યની ગતિ અર્થાત્ ક્ષેત્રાન્તર સ્વયં થાય છે. અને કોઈ વખતે તેની સ્થિર-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

જ્યારે અડકાને ઘર બહાર જતું જોવામાં આવે છે ત્યારે તેનું જવું તેની ક્રિયાવતી શક્તિના કારણે છે; માણસો તો નિમિત્તમાત્ર છે.

પ્ર. ૧૮૭–ચૈતન્ય ગુણ ગતિ કરી શકે?

ઉ. હા; જ્યારે જીવ ક્ષેત્રાન્તરરૂપ ગમન કરે છે ત્યારે ચૈતન્ય ગુણ (દર્શન અને જ્ઞાનગુણ) જીવ સાથે અભેદ હોવાથી, તેનું પણ ગમન થાય છે. તેમાં જીવની ક્રિયાવતી શક્તિ નિમિત્ત છે.

પ્ર. ૧૮૮–વર્ણ ગુણ ગમન કરી શકે?

ઉ. હા; પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિથી ગમન કરે છે. વર્ણગુણ તેની સાથે અભેદ હોવાથી તે પણ ગમન કરે છે.

પ્ર. ૧૮૯–ગતિહેતુત્વ ગુણ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જાય છે?

ઉ. ના; કારણ કે ગતિહેતુત્વ ગુણ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો છે અને તે દ્રવ્ય તો ત્રિકાલ સ્થિર રહેનાર છે. તેમાં ક્રિયાવતી શક્તિ નથી.

પ્ર. ૧૯૦–ત્યારે ગતિહેતુત્વનો અર્થ શું?

ઉ. જ્યારે જીવ અને પુદ્‌ગલ સ્વયં પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિના કારણે ગતિરૂપ પરિણમે ત્યારે તેમને લોક ભિતર અને લોકમાં સર્વવ્યાપક રહેલા ધર્મ દ્રવ્યનો ગુણ નિમિત્ત થાય છે. એટલો જ ગતિહેતુત્વનો અર્થ છે.

પ્ર. ૧૯૧—ગતિહેતુત્વ ગુણ પોતે તેની સાથે રહેલા બીજા ગુણોને ગતિમાં નિમિત્ત છે?

ઉ. ના; કારણ કે ધર્માસ્તિકાય પોતે સદાય સ્થિર છે; તેથી તેના ગુણો પણ ગતિ કરે જ નહિ; તે તો સ્વયં ગમનરૂપ પરિણમતા જીવ-પુદ્ગલને જ ગતિમાં નિમિત્ત છે.

પ્ર. ૧૯૨—આકાશ, ધર્મદ્રવ્ય અને કાળદ્રવ્ય તો સ્થિર છે; તેને અધર્મ દ્રવ્ય નિમિત્ત છે?

ઉ. ના; કારણ કે તેઓ કદી પણ ગતિપૂર્વક સ્થિર રહેવાવાળાં દ્રવ્યો નથી. પણ તેઓ ત્રિકાળ સ્થિર છે.

પ્ર. ૧૯૩—પોતે પોતાને તથા પરને નિમિત્ત થાય એવાં દ્રવ્યો હોય છે?

પરિણામના કારણે મોટર અટકી. તેમાં પેટ્રોલનું ખૂટવું તે તો નિમિત્તમાત્ર છે.

પ્ર. ૧૯૬–રેલગાડી વરાળથી ચાલે છે તે બરાબર છે?

ઉ. ના; તેના ચાલવામાં તેની ક્રિયાવતીશક્તિનું ક્ષેત્રાન્તરરૂપ પરિણમન છે તે ખરું કારણ છે. વરાળ વગેરે તો નિમિત્તમાત્ર છે.

પ્ર. ૧૯૭–ઝાડનું ફળ નીચે પડ્યું, તેમાં પૃથ્વીનું આકર્ષણ કારણ છે—એ સિદ્ધાન્ત બરોબર છે?

ઉ. ના; તેના પરમાણુઓની ક્રિયાવતી શક્તિનું ગમનરૂપ પરિણમનના કારણે તે પડે છે. ફળના ડીંટાનું સડી જવું, પવનનું વાવું વગેરે તો નિમિત્તમાત્ર છે.

પ્ર. ૧૯૮–ફુવારામાંથી ઊંચે પાણી ઉછળે છે અને ધોધમાંથી પાણી નીચે પડે છે, તેનું શું કારણ?

ઉ. બંનેમાં તે-તે પરમાણુઓની ક્રિયાવતી શક્તિનું ગમનરૂપ પરિણમન કારણ છે.

અનુજીવી અને પ્રતિજીવી ગુણો

પ્ર. ૧૯૯–અનુજીવી ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. ભાવસ્વરૂપ ગુણને અનુજીવી ગુણ કહે છે, જેમકે–જીવના અનુજીવી ગુણો–ચેતના (દર્શન-જ્ઞાન), શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, સુખ વગેરે; અને પુદ્ગલના અનુજીવી ગુણો–સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણાદિ.

પ્ર. ૨૦૦-પ્રતિજીવી ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. વસ્તુના અભાવસ્વરૂપ ધર્મને પ્રતિજીવી ગુણ કહે છે; જેમકે-નાસ્તિત્વ, અમૂર્તત્વ, અચેતનત્વ વગેરે

પ્ર. ૨૦૧-જીવના અનુજીવી ગુણો કયા-કયા છે?

ઉ. ચેતના (દર્શન-જ્ઞાન), શ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ), ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ, જીવત્વ, વૈભાવિકત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ક્રિયાવતીશક્તિ વગેરે અનંત ગુણો.

પ્ર. ૨૦૨-જીવના પ્રતિજીવી ગુણો કયા-કયા છે?

ઉ. અવ્યાબાધત્વ, અવગાહનત્વ, અગુરુલઘુત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, નાસ્તિત્વ, ઇત્યાદિ.

પ્ર. ૨૦૩-અવ્યાબાધ પ્રતિજીવી ગુણ કોને કહે છે?

ઉ. વેદનીય કર્મના અભાવપૂર્વક જે ગુણનો શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટ થાય છે તેને (તે ગુણને) અવ્યાબાધ પ્રતિજીવી ગુણ કહે છે.

પ્ર. ૨૧૭–અર્થપર્યાય કોને કહે છે?

ઉ. પ્રદેશત્વ ગુણ સિવાયના બાકીના સંપૂર્ણ ગુણોના વિશેષ કાર્યને અર્થપર્યાય કહે છે.

પ્ર. ૨૧૮–અર્થપર્યાયના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. બે ભેદ; સ્વભાવઅર્થપર્યાય અને વિભાવઅર્થપર્યાય.

પ્ર. ૨૧૯–સ્વભાવઅર્થપર્યાય કોને કહે છે?

ઉ. પરનિમિત્તના સંબંધરહિત જે અર્થપર્યાય થાય છે તેને સ્વભાવઅર્થપર્યાય કહે છે; જેમકે જીવનો કેવલ-જ્ઞાનપર્યાય.

પ્ર. ૨૨૦–વિભાવઅર્થપર્યાય કોને કહે છે?

ઉ. પરનિમિત્તના સબંધવાળો જે અર્થપર્યાય થાય તેને વિભાવઅર્થપર્યાય કહે છે; જેમકે જીવને રાગ-દ્વેષ વગેરે.

પ્ર. ૨૨૧–કયા-કયા દ્રવ્યમાં કયા-કયા પર્યાયો હોય છે?

ઉ. (અ) જીવ અને પુદ્‌ગલ દ્રવ્યોમાં ચાર પર્યાયો હોય છે:-

(૧) સ્વભાવઅર્થપર્યાય, (૨) વિભાવઅર્થપર્યાય,
(૩) સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય, (૪) વિભાવવ્યંજનપર્યાય

(બ) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ દ્રવ્યોના ફક્ત બે પર્યાયો છે.

(૧) સ્વભાવઅર્થપર્યાય, (૨) સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય.

પ્ર. ૨૨૨–'આકાર' એટલે શું?

ઉ. આકાર–એ પ્રદેશત્વ ગુણનો વ્યંજનપર્યાય છે, તેથી

તે દ્રવ્યના પૂરા ભાગમાં હોય છે. દ્રવ્યની માત્ર બાહ્યાકૃતિને આકાર કહેવાય નહિ, પણ તેના કદ (volume)ને આકાર કહેવાય.

પ્ર. ૨૨૩–જીવનો આકાર કેવી રીતે સંકોચ-વિસ્તાર પામે છે તે દૃષ્ટાંતથી સમજાવો.

ઉ. ૧. ભીના–સૂકા ચામડાની માફક જીવના પ્રદેશો પોતાની શક્તિથી સંકોચ-વિસ્તારરૂપ થાય છે.

૨. નાના-મોટા શરીરપ્રમાણ સંકોચ-વિસ્તાર થવા છતાં અને પોતાના એક-એક પ્રદેશમાં પોતાના જીવત પ્રદેશો અવગાહના પામવા છતાં મધ્યના આઠ રુચકાદિ પ્રદેશો સદાય અચલિત રહે છે. અર્થાત્ તેઓ એકબીજામાં અવગાહના પામતા નથી.

પ્ર. ૨૨૪–સિદ્ધ દશામાં જીવનો આકાર કેવો અને કેવો હોય છે ?

ઉ. સૌથી મોટો આકાર અનંતપ્રદેશાત્મક આકાશનો, સૌથી નાનો આકાર એકપ્રદેશી પરમાણુ તથા કાલાણુનો હોય છે, અને તે બન્નેની વચ્ચેના આકારવાળાં અસંખ્યપ્રદેશી જીવ દ્રવ્ય, ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય હોય છે.

પ્ર. ૨૨૭ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં કયો પર્યાય એક અને કયા પર્યાયો અનંત હોય છે?

ઉ. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પ્રદેશત્વ ગુણના કારણે વ્યંજનપર્યાય એક હોય છે, અને તે (દ્રવ્ય)માં અનંત ગુણો હોવાથી તેના અર્થપર્યાયો અનંત હોય છે.

પ્ર. ૨૨૮–જીવદ્રવ્યમાં વિભાવવ્યંજનપર્યાય ક્યાં સુધી હોય છે?

ઉ. ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી સર્વ સંસારી જીવોને વિભાવ-વ્યંજન પર્યાય હોય છે, કારણ કે ત્યાં સુધી જીવને પર-નિમિત્ત (પૌદ્ગલિક કર્મ) સાથે સંબંધ રહે છે.

---

* મોહ અને યોગના નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ આત્માના ગુણોની તારતમ્યરૂપ અવસ્થાવિશેષને ગુણસ્થાન કહે છે ગુણસ્થાન ૧૪ છે:—

૧. મિથ્યાત્વ, ૨ સાસાદન, ૩. મિશ્ર, ૪. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ૫ દેશવિરતિ, ૬. પ્રમત્તવિરત, ૭ અપ્રમત્તવિરત, ૮ અપૂર્વકરણ, ૯ અનિવૃત્તિકરણ ૧૦ સૂક્ષ્મસાંપરાય, ૧૧ ઉપશાંતમોહ, ૧૨ ક્ષીણમોહ, ૧૩ સયોગીકેવળી, ૧૪ અયોગીકેવળી

પ્ર. ૨૨૯–સાદિઅનંત સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય અને સાદિ-અનંત સ્વભાવઅર્થપર્યાય કોને હોય છે?

ઉ. સિદ્ધ ભગવાનને; કારણ કે તેમને વિકાર અને પર-નિમિત્તનો સંબંધ સર્વથા છૂટી ગયો છે.

પ્ર. ૨૩૦–આકારમાં (વ્યંજનપર્યાયમાં) તફાવત હોય પણ અર્થપર્યાયમાં સમાનતા હોય એવાં દ્રવ્યો કયા અને કેટલાં છે?

ઉ. એવા સિદ્ધ ભગવાનો છે અને તે અનંત છે.

પ્ર. ૨૩૧–ત્રિકાળ સ્વભાવઅર્થપર્યાય અને સ્વભાવ-વ્યંજનપર્યાય કયા દ્રવ્યોને હોય છે?

ઉ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ–એ ચાર દ્રવ્યોને હોય છે.

પ્ર. ૨૩૨–પ્રથમ અર્થપર્યાય શુદ્ધ થાય અને પછી વ્યંજન-પર્યાય શુદ્ધ થાય એમ કયા દ્રવ્યમાં બને છે?

ઇત્યાદિના અર્થપર્યાય શુદ્ધ થાય છે અને તે જ સમયે વ્યંજનપર્યાય (પ્રદેશત્વ ગુણના પર્યાય) શુદ્ધ થાય છે, પણ તે પહેલાં શુદ્ધ થતા નથી.

પ્ર. ૨૨૩-સાદિ-સાન્ત સ્વભાવઅર્થપર્યાય અને સ્વભાવ વ્યંજનપર્યાય કયા દ્રવ્યને એકી સાથે હોય છે?

ઉ. એક પુદ્ગલ પરમાણુને તે બંને એકી સાથે હોય છે જ્યારે તે સ્કંધમાંથી છૂટું પડે છે ત્યારે તે શુદ્ધ હો છે, પણ જ્યારે તે ફરીથી સ્કંધરૂપ પરિણમે છે ત્યારે અશુદ્ધ બને છે.

પ્ર. ૨૩૪-સવા પાંચસો ધનુષ્યની મોટી અવગાહનાવા (આકારવાળા) સિદ્ધ ભગવાનોને વધુ આનંદ અને ના અવગાહનાવાળા સિદ્ધોને ઓછો આનંદ-એમ હશે ખરુ

ઉ. ના; કારણ કે સિદ્ધોનો આનંદ તે સુખગુણનો સ્વભા અર્થપર્યાય છે, તેથી બધા સિદ્ધ ભગવાનોને સ એકસરખું જ અનંત સુખ (આનંદ) હોય છે. સુ વ્યંજનપર્યાય (ક્ષેત્ર-આકાર) સાથે કંઈ સંબંધ નથ

પ્ર. ૨૩૫-દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય-એ ત્રણમાં સત્ કોણ કેવી રીતે છે?

ઉ. એ ત્રણે સત્ છે. સત્ દ્રવ્ય, સત્ ગુણ અને સત્ પર્યાય-એ રીતે સત્તાગુણનો વિસ્તાર છે, તેમાં સદૃશ સામાન્ય સત દ્રવ્ય તથા ગુણ નિત્ય સત્ છે અને પર્યાય એક સમય પૂરતું અનિત્ય સત છે. (પ્રવચનસાર ગાથા-૧૦૭.).

પ્ર. ૨૩૬-ઉત્પાદ કોને કહે છે?

ઉ. દ્રવ્યમાં નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિને ઉત્પાદ કહે છે.

પ્ર. ૨૩૭-વ્યય કોને કહે છે?

ઉ. દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયના ત્યાગને વ્યય કહે છે.

પ્ર. ૨૩૮-ધ્રૌવ્ય કોને કહે છે?

ઉ. * પ્રત્યભિજ્ઞાનના કારણભૂત દ્રવ્યની કોઈ એક અવસ્થાની નિત્યતાને ધ્રૌવ્ય કહે છે.

પ્ર. ૨૩૯ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય એક સમયમાં જ હોય કે જુદા-જુદા સમયમાં?

ઉ. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે એક જ સમયમાં સાથે જ વર્તે છે.

પ્ર. ૨૪૦-વર્તમાન અપજ્ઞાન ટળી સાચું જ્ઞાન થતાં કેટલો કાળ લાગે?

ઉ. એક સમય; કેમકે પર્યાય સમયે સમયે બદલાય છે.

પ્ર. ૨૪૧-પર્યાયો શામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે?

ઉ. દ્રવ્ય તથા ગુણોમાંથી પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉ. સત્ દ્રવ્ય, સત્ ગુણ અને સત્ પર્યાય-એમ સત્નો વિસ્તાર છે; તેથી પર્યાય પણ એક સમય પૂરતો સત્ છે. (પ્રવચનસાર ગા. ૧૦૭)

પ્ર. ૨૪૩-ગુણ અંશ છે કે અંશી ?

ઉ. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ગુણ એ દ્રવ્યનો અંશ છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ તે અંશી છે.

પ્ર. ૨૪૪-પર્યાય કોનો અંશ છે ?

ઉ. તે ગુણનો એક સમય પૂરતો અંશ છે, તેથી તે દ્રવ્યનો પણ એક સમય પૂરતો અંશ છે.

પ્ર. ૨૪૫-પુદ્ગલપરમાણુ વગેરે પાંચ અજીવ (અચેતન) દ્રવ્યો છે તે કંઈ જાણતા નથી, તો તે કોઈના આધાર (સહાય) વિના વ્યવસ્થિત કેમ રહે ?

ઉ. તેઓ અસ્તિત્વાદિ ગુણો સહિત હોવાથી તથા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યપણે સત્લક્ષણવાળાં હોવાથી તેમને કોઈના આધારની જરૂર નથી. તેમને સ્વસત્તાના આધારે નિરન્તર ક્રમબદ્ધ ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ વ્યવસ્થિત અવસ્થા થયા જ કરે છે.

પ્ર. ૨૪૬-ક્ષેત્ર અને કાલની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને સરખાવો.

ઉ. (૧) ત્રણેનું ક્ષેત્ર સરખું અર્થાત્ એક જ છે.

(૨) કાલની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય-ગુણો ત્રિકાલ અને પર્યાય એક સમય પૂરતો છે.

પ્ર. ૨૪૭–દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય—એ ત્રણમાંથી જાણવા યોગ્ય (પ્રમેય) કોણ કોણ છે?

ઉ. તે ત્રણેય જાણવા યોગ્ય છે.

પ્ર. ૨૪૮–દ્રવ્યના ગયા કાળના પર્યાયોની સંખ્યા વધારે કે આગામી (ભવિષ્ય) કાળના પર્યાયોની સંખ્યા વધારે?

ઉ. "દ્રવ્યના પર્યાયોમાં અતીત (થઈ ગયેલા) પર્યાય અનંત છે. અનાગત (ભવિષ્ય) પર્યાયો તેનાથી અનંતગણા છે, તથા વર્તમાન પર્યાય એક જ છે.

સર્વ દ્રવ્યોના અનંત સમયરૂપ ભૂતકાળ તથા તેનાથી અનંતગણા સમયરૂપ ભવિષ્યકાળ છે."

(સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ગા. ૨૨૨ મૂળ તથા ગા. ૩૦૧ નો ભાવાર્થ).

પ્ર. ૨૫૧–બંધ કોને કહે છે?

ઉ. અનેક વસ્તુઓમાં એકપણાનું જ્ઞાન કરાવવાવાળા સંબંધ વિશેષને બંધ કહે છે.

પ્ર. ૨૫૨–સ્કંધના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. આહારવર્ગણા, તૈજસવર્ગણા, ભાષાવર્ગણા, મનોવર્ગણા, કાર્મણવર્ગણા વગેરે ૨૨ ભેદ છે.

પ્ર. ૨૫૩–આહારવર્ગણા કોને કહે છે?

ઉ. જે પુદ્‌ગલસ્કંધ ઔદારિક, વૈક્રિયિક અને આહારક–એ ત્રણ શરીરરૂપે પરિણમન કરે છે તેને આહારવર્ગણા કહે છે.

પ્ર. ૨૫૪–તૈજસવર્ગણા કોને કહે છે?

ઉ. જે વર્ગણાથી તૈજસ શરીર બને છે તેને તૈજસવર્ગણા કહે છે.

પ્ર. ૨૫૫–ભાષાવર્ગણા કોને કહે?

ઉ. જે વર્ગણા (પુદ્‌ગલ સ્કંધ) શબ્દરૂપ પરિણમે છે તેને ભાષાવર્ગણા કહે છે.

પ્ર. ૨૫૬–મનોવર્ગણા કોને કહે છે?

ઉ. જે પુદ્‌ગલસ્કંધથી આઠ પાંખડીવાળા કમલના આકારે દ્રવ્યમનની રચના થાય છે તેને મનોવર્ગણા કહે છે.

પ્ર. ૨૫૭–કાર્માણવર્ગણા કોને કહે છે?

ઉ. જે પુદ્‌ગલસ્કંધથી કાર્માણ શરીર બને છે તેને કાર્માણ-વર્ગણા કહે છે.

પ્ર. ૨૫૮-શરીર કેટલાં છે?

ઉ. શરીર પાંચ છે—૧. ઔદારિક, ૨ વૈક્રિયિક, ૩. આહારક. તૈજસ અને કાર્માણ

પ્ર. ૨૫૯-ઔદારિક શરીર કોને કહે છે?

ઉ. મનુષ્ય અને તિર્યંચના સ્થૂલશરીરને ઔદારિક શરીર કહે છે.

પ્ર. ૨૬૦ વૈક્રિયિક શરીર કોને કહે છે?

ઉ. જે નાના, મોટા, એક, અનેક વગેરે જુદા-જુદા પ્રકારની ક્રિયાઓને કરે એવા દેવ અને નારકીઓનાં શરીરને વૈક્રિયિક શરીર કહે છે.

પ્ર. ૨૬૧-આહારક શરીર કોને કહે છે?

ઉ. આહારક ઋદ્ધિધારી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિને તત્ત્વોમાં કોઈ શંકા થવાથી અથવા જિનાલયાદિની વંદના કરવા માટે, મસ્તકમાંથી એક હાથપ્રમાણ સ્વચ્છ, સફેદ, વ્યાઘાતરહિત મનુષ્યાકાર જે પૂતળું નીકળે છે તેને આહારક શરીર કહે છે.

ઉ. જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોના સમૂહને કાર્માણ શરીર કહે છે.

પ્ર. ૨૬૪–એક જીવને એકસાથે કેટલાં શરીરનો સંયોગ હોઈ શકે છે?

ઉ. ૧. એકસાથે ઓછામાં ઓછાં બે અને વધારેમાં વધારે ચાર શરીરનો સંયોગ હોય છે.

૨. *વિગ્રહગતિમાં તૈજસ અને કાર્માણશરીરનો સંયોગ હોય છે.

૩. મનુષ્ય અને તિર્યંચને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્માણ—ત્રણ શરીર હોય છે, પણ આહારકઋદ્ધિધારી મુનિને ઔદારિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્માણ—એમ ચાર શરીર હોય છે.

૪. દેવ અને નારકીઓને વૈક્રિયિક, તૈજસ અને કાર્માણ–ત્રણ શરીર હોય છે.

પ્ર. ૨૬૫–જ્ઞાનગુણના કયા કયા પર્યાયો છે?

ઉ. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન—એ સમ્યગ્જ્ઞાનના પર્યાયો છે, અને કુમતિજ્ઞાન, કુશ્રુતજ્ઞાન અને કુઅવધિજ્ઞાન—એ મિથ્યાજ્ઞાનના પર્યાયો છે. એ રીતે જ્ઞાનગુણના આઠ પર્યાયો છે.

પ્ર. ૨૬૬–ઉપરોક્ત આઠ પર્યાયોમાં સ્વભાવઅર્થપર્યાય અને

---

* 'विग्रहार्था गतिर्विग्रहगतिः' એક શરીરને છોડી બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ માટે ગમન કરવું તે વિગ્રહગતિ છે. (વિગ્રહ = શરીર)

વિભાવઅર્થપર્યાય કયા?

(૧) કેવળજ્ઞાન સ્વભાવઅર્થપર્યાય છે.

(૨) સમ્યગ્મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાન—એ કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિભાવઅર્થપર્યાય છે; અને તે જ ચાર જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાનના પર્યાયો છે; તેથી તેઓને એકદેશ સ્વભાવઅર્થપર્યાય કહેવામાં આવે છે.

(૩) કુમતિ, કુશ્રુત અને કુઅવધિજ્ઞાન--તે વિભાવઅર્થપર્યાય છે.

એ રીતે સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષના જોડરૂપ જ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહે છે.

(૩) તર્ક—કોઈ ચિહ્ન દેખીને 'અહીં તે ચિહ્નવાળો જરૂર હોવો જોઈએ' એવો વિચાર તે તર્ક (ચિંતા) છે. આ જ્ઞાનને ઉહ અથવા વ્યાપ્તિજ્ઞાન પણ કહે છે.

(૪) અનુમાન—સન્મુખ ચિહ્નાદિ દેખી તે ચિહ્નવાળા પદાર્થનો નિર્ણય કરવો તેને અનુમાન (અભિનિબોધ) કહે છે.

પ્ર. ૨૭૦-મતિજ્ઞાનના ક્રમના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. ચાર ભેદ છે—૧. અવગ્રહ, ૨. ઈહા, ૩. અવાય અને ૪. ધારણા.

(૧) અવગ્રહ—ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના યોગ્ય સ્થાનમાં રહેવાથી સામાન્ય પ્રતિભાસરૂપ દર્શનની પછી અવાન્તર સત્તાસહિત વિશેષ વસ્તુના જ્ઞાનને અવગ્રહ કહે છે; જેમકે:—આ મનુષ્ય છે.

(૨) ઇહા—અવગ્રહજ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થના વિશેષમાં ઉત્પન્ન થએલા સંશયને દૂર કરતા એવા અભિલાષસ્વરૂપ જ્ઞાનને ઈહા કહે છે; જેમકે-તે ઠાકુરદાસજી છે.

આ જ્ઞાન એટલું કમજોર છે કે કોઈપણ પદાર્થની ઈહા થઈને છૂટી જાય તો તેના વિષયમાં કાળાન્તરમાં સંશય અને વિસ્મરણ થઈ જાય છે.

(૩) અવાય—ઈહાથી જાણેલા પદાર્થમાં આ તે જ છે, અન્ય નથી—એવા દૃઢ જ્ઞાનને અવાય કહે છે; જેમકેઃ—તે ઠાકુરદાસજી જ છે, બીજો કોઈ નથી.

અવાયથી જાણેલા પદાર્થમાં સંશય તો થતો નથી, પરંતુ વિસ્મરણ થઈ જાય છે.

(૪) ધારણા—જે જ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થમાં કાળાન્તરમાં સંશય તથા વિસ્મરણ ન થાય તેને ધારણા કહે છે.

પ્ર. ૨૯૬—આત્માના અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણાનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉ. જીવને અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે, માટે પ્રથમ આત્મજ્ઞાની પુરુષ પાસેથી આત્માનું સ્વરૂપ સાંભળીને યુક્તિ દ્વારા આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે એવો નિર્ણય કરવો ..[illegible]......

પછી આ આત્મા અનંત જ્ઞાનાનંદ શાંતિસ્વરૂપે છે એમ મતિમાંથી લંબાતું તાર્કિક જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે. અંદર સ્વલક્ષમાં મન-ઇન્દ્રિય નિમિત્ત નથી. જીવ તેનાથી અંશે જુદો પડે ત્યારે સ્વતંત્ર તત્ત્વનું જ્ઞાન કરી તેમાં ઠરી શકે છે. (જુઓ મોક્ષશાસ્ત્ર-અ. ૧, સૂત્ર ૧૫ ની ટીકા-પાનું ૬૮-૬૯)

પ્ર. ૨૭૨-મતિજ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થોના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. બે ભેદ છે:—૧. વ્યક્ત અને ૨. અવ્યક્ત.

પ્ર. ૨૭૩-અવગ્રહાદિક જ્ઞાન બન્નેય પ્રકારના પદાર્થોમાં થઈ શકે છે?

ઉ. વ્યક્ત (પ્રગટરૂપ) પદાર્થમાં અવગ્રહાદિક ચારે જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ અવ્યક્ત (અપ્રગટરૂપ) પદાર્થનું માત્ર અવગ્રહ જ્ઞાન જ હોય છે.

પ્ર. ૨૭૪-અર્થાવગ્રહ કોને કહે છે?

ઉ. વ્યક્ત (પ્રગટ) પદાર્થના અવગ્રહજ્ઞાનને અર્થાવગ્રહ કહે છે.

પ્ર. ૨૭૫-વ્યંજનાવગ્રહ કોને કહે છે?

ઉ. અવ્યક્ત (અપ્રગટ) પદાર્થના અવગ્રહને વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે.

પ્ર. ૨૭૬-વ્યંજનાવગ્રહ અર્થાવગ્રહની માફક સર્વ ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થાય છે કે કેવી રીતે?

ઉ. વ્યંજનાવગ્રહ ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીના સર્વે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે.

પ્ર. ૨૯૭-વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પદાર્થોના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. દરેકના બાર બાર ભેદ છે-બહુ, એક, બહુવિધ, એકવિધ, ક્ષિપ્ર, અક્ષિપ્ર, નિઃસૃત, અનિઃસૃત, ઉક્ત, અનુક્ત, ધ્રુવ, અધ્રુવ.

પ્ર. ૨૯૮-ચારિત્રગુણના શુદ્ધ પર્યાયો કયા કયા છે?

ઉ. ચાર છે—સ્વરૂપાચરણચારિત્ર, દેશચારિત્ર, સકલચારિત્ર અને યથાખ્યાતચારિત્ર.

થતાં, (અનંતાનુબંધી આદિ ત્રણ પ્રકારના કષાયોના અભાવપૂર્વક) ઉત્પન્ન (ભાવલિંગી મુનિપદને યોગ્ય) આત્માની શુદ્ધિવિશેષને સકલચારિત્ર કહે છે.

મુનિપદમાં ૨૮ મૂળગુણાદિનો જે શુભભાવ થાય છે તેને વ્યવહારસકલચારિત્ર કહે છે.

[નિશ્ચયચારિત્ર આત્માશ્રિત હોવાથી તે મોક્ષમાર્ગ છે-ધર્મ છે, અને વ્યવહારચારિત્ર પરાશ્રિત હોવાથી ખરેખર બંધમાર્ગ છે-ધર્મ નથી.]

પ્ર. ૨૮૨-યથાખ્યાતચારિત્ર કોને કહે છે?

ઉ. નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન સહિત ચારિત્રગુણની પૂર્ણ શુદ્ધતા થતાં, કષાયોના સર્વથા અભાવપૂર્વક ઉત્પન્ન આત્માની શુદ્ધિવિશેષને યથાખ્યાતચારિત્ર કહે છે.

પ્ર. ૨૮૩-નીચેના બોલ કયા ગુણના કયા પર્યાય છે?

અવાજ, પડઘો, પડછાયો, પ્રતિબિંબ, સૂર્યનું વિમાન, ઘડિયાળના લોલકનું હાલવું, દુઃખ, મોક્ષ અને કેવળજ્ઞાન.

ઉ. (૧) અવાજ તે પુદ્ગલદ્રવ્યના ભાષાવર્ગણારૂપ સ્કંધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ધ્વનિરૂપ પર્યાય છે. એક પુદ્ગલપરમાણુ ધ્વનિરૂપે પરિણમતો નથી, તેથી તે કોઈ ખાસ ગુણનો પર્યાય નથી, પણ સ્પર્શગુણના કારણે થયેલ સ્કંધનો વિશેષ પ્રકારનો પર્યાય છે અને તે સ્કંધનો આકાર તે વિભાવવ્યંજનપર્યાય છે.

(૨) પડઘો પણ ઉપર મુજબ ભાષાવર્ગણામાંથી ઉત્પન્ન

થયેલા સ્કંધરૂપ પર્યાય અને તેનો આકાર તે વિભાવ-વ્યંજનપર્યાય છે.

(૩) પડછાયો અને પ્રતિબિંબ. પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્ણ ગુણનો વિભાવઅર્થપર્યાય છે.

(૪) સૂર્યવિમાન. પુદ્ગલદ્રવ્યના અનેક સ્કંધોનો અનાદિ-અનંત પિંડ છે. સૂર્યમાં જે તેજ (પ્રકાશ) છે તે વર્ણગુણનો વિભાવઅર્થપર્યાય છે.

[સૂર્યલોકમાં વસનારા જ્યોતિષી દેવોનું નામ પણ સૂર્ય છે. દેવગતિનામકર્મના ધારાવાહી ઉદયને વશવર્તી સ્વભાવવાળો તે દેવ છે.—પ્રવચનસાર ગાથા ૧૮ ની ટીકા.]

અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ બે પુદ્ગલ પરમાણુએ ફરીફરીને બંધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્ર. ૨૮૮–કેરી (આમ્રફળ)નો વ્યંજનપર્યાય તેના ઉપર ભાગમાં હોય કે કેમ? તે કારણ આપી સમજાવો.

ઉ. ના; કેમકે તે અનંત પરમાણુઓનો પિંડ છે અને (બધા ભાગમાં તે તે પરમાણુઓનો વ્યંજનપર્યાય (દરેક પરમાણુ દ્રવ્યનો વ્યંજનપર્યાય પણ જુદે ! અર્થાત્ સ્વતંત્ર છે.)

પ્ર. ૨૮૯–સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય હોય તેને વિભાવઅર્થ હોય? હોય તો કારણ આપો.

ઉ. ના; કેમકે જીવદ્રવ્યમાં મોક્ષદશા થયા વિના સ્વભાવ વ્યંજનપર્યાય પ્રગટ થતો નથી, માટે જેનો સ્વભાવ વ્યંજનપર્યાય હોય તેને વિભાવઅર્થપર્યાય હોઈ શકે નહિ.

પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય હોય તે કાળે વિભાવઅર્થપર્યાય (સ્કંધરૂપ પર્યાય) ન હોય.

પ્ર. ૨૯૦–ચાર પ્રકારના પર્યાયમાંથી ત્રણ જાતના પર્યાય કોને હોય?

ઉ. સંસારી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને ત્રણ જાતના પર્યાયો હોય છે, કારણ કે—

(૧) ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વરૂપ સ્વભાવઅર્થપર્યાય કોઈ ચોથા ગુણસ્થાનથી હોય છે; અને બારમા ગુણ

સ્થાનથી ચારિત્રગુણનો સ્વભાવઅર્થપર્યાય હોય છે; તેરમા ગુણસ્થાનથી જ્ઞાનાદિના પૂર્ણ શુદ્ધ અર્થપર્યાય હોય છે.

(૨) યોગગુણનો સ્વભાવઅર્થપર્યાય તેરમા ગુણસ્થાનના અંતે પ્રગટે છે.

(૩) ૧૪મા ગુણસ્થાન સુધી પ્રદેશત્વગુણનો વિભાવ-વ્યંજનપર્યાય હોય છે. અને

(૪) બાકીના જે જે ગુણોનું અશુદ્ધ પરિણમન છે તેના વિભાવઅર્થપર્યાય ૧૪મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

[આત્માવલોકન હિંદી. પૃ૦ ૧૦૮ ૧૦૯.]

૫. "ક્ષાયિક જ્ઞાન ખરેખર એકી વખતે જ સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશેથી) તત્કાળ વર્તતા કે અતીત, અનાગત કાળે વર્તતા સમસ્ત પદાર્થોને-કે જેમનામાં પૃથક્પણે વર્તતાં સ્વલક્ષણોરૂપ લક્ષ્મી (દ્રવ્યોના ભિન્ન ભિન્ન વર્તતાં એવાં નિજ નિજ લક્ષણો તે દ્રવ્યોની લક્ષ્મી)થી આલોકિત અનેક પ્રકારોને લીધે વૈચિત્ર્ય પ્રગટ થયું છે..તેમને જાણે છે. ક્ષાયિક જ્ઞાન અવશ્યમેવ સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા સર્વને (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપે) જાણે છે.

(શ્રી પ્રવચનસાર-ગાથા ૪૭ ની ટીકા)

૬. "જે એકી સાથે (युगपत्) ત્રૈકાલિક ત્રિભુવનસ્થ (ત્રણે કાળના અને ત્રણે લોકના) પદાર્થોને જાણતો નથી તેને પર્યાય સહિત એક દ્રવ્ય પણ જાણવું શક્ય નથી."

(શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૪૮)

૭. "એક જ્ઞાયકભાવનો સર્વ જ્ઞેયોને જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી, ક્રમે પ્રવર્તતા અનંત, ભૂત-વર્તમાન-ભાવી-વિચિત્ર પર્યાય સમૂહવાળાં, અગાધ સ્વભાવ અને ગંભીર એવા સમસ્ત દ્રવ્ય માત્રને-જાણે કે તે દ્રવ્યો જ્ઞાયકમાં કોતરાઈ ગયાં હોય, ચીતરાઈ ગયા હોય, દટાઈ ગયાં હોય, ખોડાઈ ગયાં હોય, ડુબી ગયાં હોય, સમાઈ ગયાં હોય, પ્રતિબિંબ થયાં હોય એમ-એક ક્ષણમાં જ જે (શુદ્ધ આત્મા) પ્રત્યક્ષ કરે છે ......"

(શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૨૦૦ ની ટીકા)

૮. "ઘાતિકર્મનો નાશ થતાં અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન,

અનંતસુખ, અનંતવીર્ય એ અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ થાય છે. ત્યાં અનંતદર્શન-જ્ઞાનથી તે ૬ દ્રવ્યોથી ભરેલો જે આ લોક છે. તેમાં જીવ અનંતાનંત અને પુદ્ગલ તેનાથી પણ અનંતાનંત ગણા છે, અને ધર્મ. અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો તથા અસંખ્ય કાલદ્રવ્ય એ સર્વ દ્રવ્યોના ભૂત-ભાવી-વર્તમાનકાળ સંબંધી અનંતપર્યાયોને ભિન્ન ભિન્ન એકકાળમાં દેખે છે અને જાણે છે.'

(અષ્ટપાહુડ-ભાવપાહુડ-ગા. ૧૫૦ની પં. જયચંદ્રજીકૃત ટીકા)

૯. શ્રી પંચાસ્તિકાયની શ્રી જયસેનાચાર્યકૃત સંસ્કૃત ટીકામાં પાનું ૮૯ ગા. ૫માં કહ્યું છે કે -

...णाणाणाणं च णत्थि केवलिणो । (गा. ५.)

युक्त ज छे. ... ...जो क्रमपूर्वक केवली भगवान अनन्तानन्त पदार्थोने जाणता तो संपूर्ण पदार्थोनो साक्षात्कार न थात. अनन्तकाल व्यतीत होवा छतां पण पदार्थोनी अनन्त गणना अनंत ज रहे. आत्मानी असाधारण निर्मलता होवाने कारणे एक समयमां ज सकल पदार्थोनुं ग्रहण (ज्ञान) थाय छे.

'ज्यारे ज्ञान एक समयमां संपूर्ण जगतना या विश्वना तत्त्वोनो बोध (ज्ञान) करी चूके त्यारपछी ते कार्यहीन थई जशे' एवी आशंका पण युक्त नथी; कारण के कालद्रव्यना निमित्तथी तथा अगुरुलघुत्वना कारणे समस्त वस्तुओमां क्षणे क्षणे परिणमन-परिवर्तन थाय छे. जे काले भविष्यत् हतो ते आजे वर्तमान बनी आगळ अतीतनुं रूप धारण करे छे. आवी रीते परिवर्तननुं चक्र सदा चालतुं रहेवाना कारणे ज्ञेयना परिणमन अनुसार ज्ञानमां पण परिणमन थाय छे. जगतना जेटला पदार्थो छे तेटली ज केवळज्ञाननी शक्ति या मर्यादा नथी. केवलज्ञान अनन्त छे. जो लोक अनन्तगुणित पण होत तो केवलज्ञानसिन्धुमां ते बिन्दुतुल्य समाई जात .... अनंत केवलज्ञान द्वारा अनंत जीव तथा अनंत आकाशादिनुं ग्रहण होवा छतां ते पदार्थ शान्त थता नथी. अनन्तज्ञान, अनन्त, पदार्थ या पदार्थोने अनन्तरूपथी बतावे छे. ए कारणथी ज्ञेय अने ज्ञाननी अनन्तता अबाधित रहे छे."

[મહાબંધ-મહાધવલા સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્ર પ્રથમ ભાગ. પ્રકૃતિબંધાધિકાર પાનું ૨૭, હિંદી અનુવાદ ઉપરથી ધવલા પુસ્તક ૧૩. પાના ૩૪૬ થી ૩૫૮.]

ઉપરના અવતરણોથી નીચેનાં મંતવ્યો જોવાં મળે છે —

(૧) કેવળી ભગવાન ભૂત અને વર્તમાન કાળવર્તી પર્યાયોને જ જાણે અને ભવિષ્યત્ પર્યાયોને તે થાય ત્યારે જાણે.

(૨) સર્વજ્ઞ ભગવાન અપેક્ષિત ધર્મોને ન જાણે.

(૩) કેવળી ભગવાન ભૂત-ભવિષ્યત્ પર્યાયોને સામાન્યપણે જાણે પણ વિશેષપણે ન જાણે.

(૪) કેવળી ભગવાન ભવિષ્યત્ પર્યાયોને સમગ્રપણે જાણે, ભિન્ન ભિન્નપણે ન જાણે.

(૫) જ્ઞાન ફક્ત જ્ઞાનને જ જાણે.

(૬) સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પદાર્થ ઝળકે છે પરંતુ ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળના પદાર્થ તેમાં ઝળકતા નથી. — ઇત્યાદિ તેઓ સર્વજ્ઞને અલ્પજ્ઞ માનતા લાગે છે.

વચ્ચે અત્યંત અભાવ છે. જો યોગથી વાણી થતી હોય તો તેરમા ગુણસ્થાને તેમને નિરન્તર યોગ ગુણનું કંપન છે, તેથી નિરન્તર વાણી થવી જોઈએ; પણ એમ તો થતું નથી.

વળી મૂક-કેવલી યોગસહિત છે, છતાં તેમને વાણી હોતી નથી; માટે વાણી જીવના યોગને આધીન નથી તથા ઇચ્છાને પણ આધીન નથી, પરંતુ તે સ્વતંત્રપણે તેના કાળે, તેના કારણે, તેની યોગ્યતાનુસાર પરિણમે છે.

પ્ર. ૨૯૯–કર્મબંધનાં કારણો કયાં?

ઉ. मिथ्यादर्शनाऽविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ।

(મોક્ષશાસ્ત્ર–અ. ૮, સૂ. ૧)

અર્થ:–મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ—એ પાંચ કર્મબંધનાં કારણો છે.

પ્ર. ૩૦૦–મિથ્યાદર્શન (મિથ્યાત્વ) કોને કહે છે?

ઉ. પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વોના ઊલટા શ્રદ્ધાનને તથા અદેવ (કુદેવ) ને દેવ માનવા, અતત્ત્વને તત્ત્વ માનવું, અધર્મ (કુધર્મ) ને ધર્મ માનવો; ઇત્યાદિ વિપરીત શ્રદ્ધાનને મિથ્યાત્વ કહે છે. (તે શ્રદ્ધાગુણનો વિપરીત પર્યાય છે.)

પ્ર. ૩૦૧–મિથ્યાદર્શનના કેટલા પ્રકાર છે?

ઉ. તેના બે પ્રકાર છે—૧. અગૃહીત મિથ્યાત્વ અને ૨. ગૃહીત મિથ્યાત્વ.

૧. અગૃહીત મિથ્યાત્વ—

જીવ પરદ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે કે શુભ વિકલ્પથી આત્માને લાભ થાય એવી અનાદિથી ચાલી આવતી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે. અને તે કોઈના શીખવવાથી ગ્રહ્યું નથી માટે તે અગૃહીત છે.

૨. ગૃહીત મિથ્યાત્વ—

જન્મ થયા પછી પરોપદેશના નિમિત્તથી [illegible] અતત્ત્વશ્રદ્ધા ગ્રહણ કરે છે તે ગૃહીત મિથ્યાત્વ [illegible]

પ્ર. ૩૧૯–દહીંને વર્તમાન પર્યાય તરીકે લઈ તેનો પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ સમજાવો.

ઉ. દહીનો પૂર્વપર્યાય દૂધ હતો, તેમાં દહીંનો અભાવ હતો, તેથી તેનો પ્રાગભાવ છે; અને છાશ તે દહીંનો ભવિષ્યનો પર્યાય છે. તેમાં દહીંનો અભાવ છે, તેથી તેનો પ્રધ્વંસાભાવ છે.

પ્ર. ૩૨૦–અન્યોન્યાભાવ કોને કહે છે?

ઉ. એક પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયનો બીજા પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયમાં જે અભાવ તેને અન્યોન્યાભાવ કહે છે.

પ્ર. ૩૨૧–દૂધ, દહીં અને છાશ–એ ત્રણ વર્તમાન ચીજો છે. તેમાં કેટલા અને કયા અભાવ છે?

ઉ. ત્રણે પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયો છે, તેથી તેમાં એક જ અન્યોન્યાભાવ છે.

પ્ર. ૩૨૨–છાપરાને ભીંતનો આધાર છે અને ઉપરના નળિયાને છાપરાનો આધાર છે, એ બરોબર છે?

ઉ. ના; કેમકે તેમનામાં અન્યોન્યાભાવ છે દરેકની ભિન્નભિન્ન સત્તા હોવાથી બધાય પોતપોતાના ક્ષેત્રના આધારે છે. એક પરમાણુના પર્યાય બીજા કોઈ દ્રવ્યના આધારે નથી.

પ્ર. ૩૨૩–તૈજસ શરીર અને કાર્માણ શરીર વચ્ચે કયો અભાવ છે?

ઉ. અન્યોન્યાભાવઃ કારણ કે બન્ને પુદ્ગલદ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયો છે.

પ્ર. ૭૦૮–અત્યંતાભાવ કોને કહે છે?

ઉ. એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યમાં (ત્રિકાળ) અભાવ હોય તેને અત્યંતાભાવ કહે છે.

પ્ર. ૭૦૯–કુંભાર અને ઘટ વચ્ચે તથા પુસ્તક અને જીવ વચ્ચે કયો અભાવ છે?

ઉ. (૧) કુંભાર (જીવ) અને ઘટ વચ્ચે અત્યંતાભાવ;

(૨) પુસ્તક અને જીવ વચ્ચે અત્યંતાભાવ; કારણ કે તેઓમાં બન્ને જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યો છે.

પ્ર. ૭૧૦–[illegible] નિજ-પરમાત્માના [illegible] [illegible] અભાવ બતાવો.

પ્ર. ૩૨૯—પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ કેટલા દ્રવ્યોમાં લાગુ પડે છે?

ઉ. ૭ એ દ્રવ્યોના પોતપોતાના પર્યાયોમાં

પ્ર. ૩૩૦—અન્યોન્યાભાવ કેટલાં દ્રવ્યોમાં લાગુ પડે છે?

ઉ. પરસ્પર પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયમાં જ.

પ્ર. ૩૩૧—અત્યંતાભાવ કેટલાં દ્રવ્યોમાં લાગુ પડે છે?

ઉ. ૭ એ દ્રવ્યોમાં.

પ્ર. ૩૩૨—આ ચાર અભાવ ન માનવામાં આવે તો શો દોષ આવે?

ઉ. (૧) પ્રાગભાવ ન માનવામાં આવે તો કાર્ય અનાદિ ઠરે.

(૨) પ્રધ્વંસાભાવ ન માનવામાં આવે તો કાર્ય અનંત કાલ રહે.

(૩) અન્યોન્યાભાવ ન માનવામાં આવે તો એક પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયનો બીજા પુદ્‌ગલદ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયમાં અભાવ છે તે ન રહે.

(૪) અત્યંતાભાવ ન માનવામાં આવે તો પ્રત્યેક પદાર્થની ભિન્નતા ન રહે. જગતના સર્વ દ્રવ્યો એકરૂપ થઈ જાય.

પ્ર. ૩૩૩—આ ચાર પ્રકારના અભાવ સમજવાથી ધર્મ સંબંધી શો લાભ?

ઉ. (૧) પ્રાગભાવથી એમ સમજવું કે અનાદિ કાળથી આ

જીવ, અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ, આદિ દોષ નવા નવા કરતો આવે છે; તેનું ખર્ચ કરી ગયો નથી. જીવ વર્તમાનમાં નવા પુરુષાર્થથી ખર્ચ કરી શકે છે. કારણ કે વર્તમાન પર્યાયનો પૂર્વ પર્યાયના અભાવ વર્તે છે.

(૮) પૂર્વ ભાવથી જેમ સમજવું કે વર્તમાન અજ્ઞાનતા ખર્ચ ગયો નથી, તોપણ જીવ નવીન પુરુષાર્થથી આખર દશાનો જીવન જ વ્યય કરી પોતાનામાં સત્ય ધર્મ પ્રગટ કરી શકે છે.

કથન છે તે 'ઘીના ઘડા' ની જેમ માત્ર વ્યવહારનું જ્ઞાન કરાવે છે. તે સત્યાર્થસ્વરૂપ નથી—એમ સમજવું.

પ્ર. ૩૩૪–'ज्ञानक्रियाभ्याम् मोक्षः' આ સૂત્રનો અર્થ–'આત્માનું જ્ઞાન અને શરીરની ક્રિયા–એ બંનેથી મોક્ષ થાય'—એવો જે કરે તે કયા અભાવને માનતો નથી?

ઉ. અત્યંતાભાવ; કારણ કે પરસ્પર અત્યંતાભાવને લીધે કોઈ આત્મા શરીરની ક્રિયા કરી શકતો જ નથી; માત્ર પર પદાર્થ સંબંધી અહંકારવાળી માન્યતા કરે છે. શરીરની ક્રિયાથી આત્માને લાભ થાય એમ માનનારને જીવ–અજીવ તત્ત્વનું અજ્ઞાન વર્તે છે.

પ્ર. ૩૩૫–નીચેની દરેક જોડમાં કયો અભાવ છે?
(૧) ઇચ્છા અને ભાષા (૨) ચશ્માં અને જ્ઞાન (૩) શરીર અને વસ્ત્ર (૪) શરીર અને જીવ.

ઉ. (૧) ઇચ્છા અને ભાષા વચ્ચે અત્યંતાભાવ, કારણ કે ઇચ્છા તે જીવના ચારિત્રગુણનો વિકારી પર્યાય છે અને ભાષા તે પુદ્ગલની ભાષાવર્ગણાનો પર્યાય છે.

(૨) ચશ્માં અને જ્ઞાન વચ્ચે અત્યંતાભાવ; કારણ કે ચશ્માં પુદ્ગલ સ્કંધ છે અને જ્ઞાન જીવના જ્ઞાનગુણનો પર્યાય છે.

(૩) શરીર અને વસ્ત્ર વચ્ચે અન્યોન્યાભાવ; કારણ કે શરીર પુદ્ગલપિંડ છે અને વસ્ત્ર પણ પુદ્ગલ સ્કંધ છે.

કરે ત્યારે ઘાતીદ્રવ્યકર્મનો સ્વયં આત્યંતિક ક્ષય થાય છે. ઘાતીકર્મના (જ્ઞાનાવરણકર્મના) ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન થાય છે એ તો નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે વ્યવહાર-નયનું કથન છે.

પ્ર ૩૩૯–આત્મા પરનુ કાર્ય કરી શકે એમ માનનારે કયો અભાવ તથા કયો ગુણ ન માન્યો ?

ઉ. અત્યંતાભાવ અને અગુરુલઘુત્વગુણને ન માન્યો.

પ્ર. ૩૪૦–કર્મોદયથી જીવને મિથ્યાત્વ અને રાગાદિ થાય છે એમ ખરેખર માનનાર કયા અભાવને તથા કયા ગુણને ભૂલે છે? અને તેનું કારણ શુ ?

ઉ. તે અત્યંતાભાવ અને અગુરુલઘુત્વગુણને ભૂલે છે, કારણ કે એક દ્રવ્યનો (કર્મનો) બીજા દ્રવ્યમાં (જીવના મિથ્યાત્વાદિ ભાવમાં) અત્યંતાભાવ હોવાથી કર્મના ઉદયથી જીવમાં કંઈ વિકાર થઈ શકે નહિ. કર્મોદયથી જીવને વિકાર થવાનું કથન આવે ત્યાં એમ સમજવું કે 'એમ નથી' પણ નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તે વ્યવહારનુ કથન છે; નિમિત્તથી ઉપાદાનનું કાર્ય થાય છે એવુ જ્ઞાન કરાવવા માટે તે કથન નથી.

પ્ર. ૩૪૧–કર્મના ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી જીવમાં ખરેખર (નિશ્ચયથી) ઔદયિક, ઔપશમિકાદિ ભાવો થાય છે એમ માને તો તે કયા અભાવને તથા કયા ગુણને ભૂલે છે?

પ્ર. ૩૪૪–આત્માનું જ્ઞાન તે નિશ્ચય અને શરીરની ક્રિયા કરવી તે વ્યવહાર—એમ માનનાર કયા અભાવને તથા કયા ગુણને ભુલે છે? તે સાત તત્ત્વોમાં કયા ભેદને માનતો નથી?

ઉ. (૧) તે અત્યંતાભાવ અને અગુરુલઘુત્વ ગુણને ભૂલે છે.
(૨) શરીર, પુદ્‌ગલ-પરમાણુ દ્રવ્યની અવસ્થા હોવાથી તેની ક્રિયા (અવસ્થા) જીવ કરી શકે એમ માનનાર સાત તત્ત્વોમાંથી જીવ અને અજીવ તત્ત્વની ભિન્નતાને સમજતો નથી.

પ્ર. ૩૪૫-જીવ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ માને છે તે કયા અભાવને ભૂલે છે?

ઉ. તે અત્યંતાભાવને ભૂલે છે.

પ્ર. ૩૪૬ આ ઉપરથી સાચું શું સમજવું?

ઉ. ખરેખર કોઈ પણ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ, કોઈ જીવને માટે અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ છે જ નહિ, તે તો માત્ર જ્ઞેય જ છે. વાસ્તવમાં અજ્ઞાન-રાગદ્વેષરૂપ મલિન ભાવ જીવને પોતાને માટે પ્રતિકૂળ છે, તથા નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને વીતરાગભાવ તે જ પોતાને માટે અનુકૂળ છે.

પ્રકરણ પાંચમું

કર્તા-કર્માદિ ૭ કારક અધિકાર

પ્ર. ૪૪૭-કર્તા કોને કહે છે?

ઉ. જે સ્વતંત્રતાથી (સ્વાધીનતાથી) પોતાના પરિણામને કરે તે કર્તા છે.

[પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાનામાં સ્વતંત્ર વ્યાપક હોવાથી પોતાના જ પરિણામનો સ્વતંત્રપણે કર્તા છે.]

પ્ર. ૪૪૮-કર્મ (કાર્ય) કોને કહે છે?

ઉ. કર્તા જે પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે તે પરિણામ કર્મ છે.

થાય છે. તેમાં કેટલાં કારકો છે ?

ઉ. આત્મામાંથી –અપાદાન. આત્માવડે—કરણ. આત્મ[illegible] જ્ઞાનના પ્રગટ થાય છે તે કર્મ છે; એમ ચાર કારકો છે.

પ્ર. ૨૬૦–એક દ્રવ્યનું પર્યાયરૂપી કાર્ય [illegible] જીવના વડે થઈ શકે છે. જીવના આધારે થઈ શકે છે એમ માનવામાં કેટલાં કારકોની ભૂલ છે ?

ઉ. બધાં કારકોની ભૂલ છે; કારણ કે એક કારકને [illegible] સ્વતંત્ર ન માનતાં પરાધીન માન્યું તેણે [illegible] કારકો માન્યાં નહિ.

પ્ર. ૨૬૧–આત્માના કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે, તેમાં [illegible] કયો ગુણ [illegible] છે ?

શરીરાદિ નોકર્મનો કદી પણ કર્તા છે જ નહિ; કારણ કે:-

१ "अज्ञान ज्ञानमप्येव कुर्वन्नात्मानमंजसा ।
स्यात्कर्तात्मात्मभावस्य परभावस्य न क्वचित् ॥६१॥

અર્થ.—આ રીતે ખરેખર પોતાને અજ્ઞાનરૂપ કે જ્ઞાનરૂપ કરતો આત્મા પોતાના જ ભાવનો કર્તા છે; પરભાવનો (પુદ્ગલ ભાવોનો) કર્તા તો કદી નથી.

(શ્રી સમયસાર કલશ ૬૧)

२. आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं ज्ञानादन्यत् करोति किं ।
परभावस्य कर्तात्मा मोहोऽयं व्यवहारिणाम् ॥६२॥

અર્થ:-આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, પોતે જ્ઞાન જ છે; તે જ્ઞાન સિવાય (જાણવા સિવાય) બીજું શું કરે? આત્મા પરભાવનો કર્તા છે એમ માનવું (તથા કહેવું) તે વ્યવહારી જીવોનો મોહ (અજ્ઞાન) છે.

(શ્રી સમયસાર-કલશ ૬૨)

૩. 'પ્રથમ તો આત્માનો પરિણામ ખરેખર પોતે આત્મા જ છે, કારણ કે પરિણામી પરિણામના સ્વરૂપનો કરનાર હોવાને લીધે પરિણામથી અનન્ય છે; અને જે તેનો (આત્માનો) તથાવિધ પરિણામ છે તે જીવમયી જ ક્રિયા છે. અને વળી જે (જીવમયી) ક્રિયા છે તે આત્માવડે સ્વતંત્રપણે પ્રાપ્ય હોવાથી કર્મ છે, માટે પરમાર્થથી આત્મા પોતાના પરિણામસ્વરૂપ એવા તે ભાવકર્મનો જ કર્તા છે, પરંતુ પુદ્ગલપરિણામસ્વરૂપ દ્રવ્યકર્મનો નહિ."

(શ્રી પ્રવચનસાર-ગાથા ૧૨૩ ની ટીકા)

અન્ય દ્રવ્ય રાગાદિકનું ઉપજાવનાર નથી; અન્ય દ્રવ્ય તેમનું નિમિત્તમાત્ર છે; કારણ કે અન્ય દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઉપજાવતું નથી એ નિયમ છે. જેઓ એમ માને છે-એવો એકાંત કરે છે-કે 'પરદ્રવ્ય જ મને રાગાદિક ઉપજાવે છે,' તેઓ નયવિભાગને સમજ્યા નથી, મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એ રાગાદિક જીવના સત્ત્વમાં ઉપજે છે, પરદ્રવ્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે-એમ માનવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે"

(શ્રી સમયસાર ગાથા-૩૭૨ ભાવાર્થ)

૫. "..પરમાર્થથી આત્મા પોતાના પરિણામસ્વરૂપ એવા તે ભાવકર્મનો જ કર્તા છે ××× પરમાર્થથી પુદ્ગલ પોતાના પરિણામસ્વરૂપ એવા તે દ્રવ્યકર્મનું જ કર્તા છે, પરંતુ આત્માના કર્મસ્વરૂપ ભાવકર્મનું નહિ."

(જુઓ પ્રવચનસાર ગા. ૧૨૨ ની ટીકા)

૬. '...જ્યાં સુધી સ્વરૂપનું ભેદજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તો તેને રાગાદિકનો-પોતાના ચેતનરૂપ ભાવકર્મોનો-કર્તા માનો, અને ભેદવિજ્ઞાન થયા પછી શુદ્ધ વિજ્ઞાનઘન, સમસ્ત કર્તાપણાના ભાવથી રહિત, એક જ્ઞાતા જ માનો. આમ એક જ આત્મામાં કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું-એ બન્ને ભાવો વિવક્ષાવશ સિદ્ધ થાય છે. આવો સ્યાદ્વાદ મત જૈનોનો છે. આવું (સ્યાદ્વાદ અનુસાર) માનવાથી પુરુષને સંસાર-મોક્ષ આદિની સિદ્ધિ થાય છે; સર્વથા એકાન્ત માનવાથી સર્વ નિશ્ચય-વ્યવહારનો લોપ થાય છે."

(શ્રી સમયસાર કલશ ૨૦૫ નો ભાવાર્થ)

જીવ તેને વશ થાય છે, તેથી વિકાર થાય છે, પણ કર્મના કારણે વિકારભાવ થતો નથી એમ પણ ઔદયિકભાવ સાબિત કરે છે.” (જુઓ મોક્ષશાસ્ત્ર ગુજરાતી બીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૮)

“કોઈ નિમિત્ત વિકાર કરાવતું નથી, પણ જીવ પોતે નિમિત્તાધીન થઈને વિકાર કરે છે. જીવ જ્યારે પારિણામિકભાવરૂપ પોતાના સ્વભાવ તરફનું લક્ષ કરી સ્વાધીનપણું પ્રગટ કરે છે ત્યારે નિમિત્તાધીનપણું ટળી શુદ્ધતા પ્રગટે છે-એમ ઔપશમિકભાવ, સાધકદશાનો ક્ષાયોપશમિકભાવ અને ક્ષાયિકભાવ-એ ત્રણે સાબિત કરે છે.

(જુઓ, મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી, બીજી આવૃત્તિ અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૧ ની ટીકા-પૃ. ૨૦૯).

૯. બંધનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ એવું છે કે:—

“રાગપરિણામ જ આત્માનું કાર્ય છે, તે જ પુણ્ય-પાપરૂપ દ્વૈપ છે, રાગપરિણામનો જ આત્મા કર્તા છે, તેને જ ગ્રહનાર અને છોડનાર છે;—આ, શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણસ્વરૂપ નિશ્ચયનય છે. ...” (પ્રવચનસાર ગાથા. ૧૭૯ ની ટીકા.)

૧૦. “મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં, કર્મ કાંઈ જીવના સ્વભાવને હણતું કે આચ્છાદિત કરતું નથી, પરંતુ ત્યાં જીવ પોતે જ પોતાના દોષથી કર્મ અનુસાર પરિણમે છે, તેથી તેને પોતાના સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ નથી. જેમ પાણીનું પૂર પ્રદેશની અપેક્ષાએ વૃક્ષોરૂપે પરિણમતું થકું પોતાના પ્રવાહીપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું-અનુભવતું નથી, અને સ્વાદની અપેક્ષાએ વૃક્ષોરૂપે પરિણમતું થકું પોતાના સ્વાદિષ્ટપણારૂપ સ્વભાવને

[illegible] કરતું નથી, તેમ આત્મા પણ [illegible]
[illegible] અનુસાર પરિણામો થકી પોતાના [illegible]
સ્વભાવને [illegible] કરતા નથી અને [illegible]
[illegible] પરિણામો થકી [illegible]
રૂપ પોતાના સ્વભાવને [illegible] નથી [illegible]
[illegible] થાય છે ? [illegible]
[illegible] પોતાના સ્વભાવથી [illegible]
[illegible]
[illegible]

પરિણમે છે, ત્યારે તે તે પરિણામોથી યુક્ત તે થાય છે અને ત્યારે પરિણામ-પરિણામીની ભેદદૃષ્ટિમાં પોતાના અજ્ઞાનભાવરૂપ પરિણામોનો કર્તા જીવ જ છે. અભેદદૃષ્ટિમાં તો કર્તા-કર્મભાવ જ નથી, શુદ્ધ ચેતનામાત્ર જીવ વસ્તુ છે.. .. "

(શ્રી સમયસાર ગા. ૩૨૮ થી ૩૩૧ નો ભાવાર્થ)

[વધુ ખુલાસા માટે જુઓ આગળના પ્રશ્નનો ઉત્તર]

વળી બીજી રીતે જોતા આત્મા સ્વતંત્રપણે વિકાર કરતો હોવાથી તે પોતાનો હેતુ છે, તેથી તે અપેક્ષાએ અહેતુક છે. અને પર તેનો ખરો હેતુ નથી, તેથી તે અપેક્ષાએ અહેતુક છે.

પ્ર. ૭૬૯–એક જીવ બીજા જીવનો ઘાત કરી શકે?

ઉ. ના; કારણ કે—

૧. અસ્તિત્વગુણના કારણે કોઈ જીવ કે પદાર્થનો કદી નાશ થતો નથી; તેથી કોઈ કોઈને મારી કે જીવાડી શકે નહિ.

૨. સંયોગરૂપ જડ શરીર પણ સ્વતંત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે, તેનો પણ કોઈ નાશ કરી શકે નહિ.

૩. જે શરીરનો વિયોગ થાય તેનો વ્યવહારે ઘાત (નાશ) કહેવાય. જીવ અને શરીરનો વિયોગ પોતપોતાની યોગ્યતાથી થાય છે, તેમાં આયુકર્મ પૂરું થયું તે નિમિત્ત છે.

૪. ઘાત કરનાર જીવ બીજાને ઘાત કરવાનો કષાયભાવ કરી પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યભાવનો જ ફક્ત ઘાત કરી શકે, બીજું કંઈ કરી શકે નહિ.

તો ભલે હો; તથાપિ તે (જ્ઞાની) તો નિરાસ્રવ જ છે, કારણ કે કર્મોદયનું કાર્ય જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ આસ્રવભાવ તેના અભાવમાં દ્રવ્યપ્રત્યયો બંધનાં કારણ નથી. (જેમ પુરુષને રાગભાવ હોય તો જ જુવાની પામેલી સ્ત્રી તેને વશ કરી શકે છે, તેમ જીવને આસ્રવભાવ હોય તો જ ઉદય પ્રાપ્ત દ્રવ્ય-પ્રત્યયો નવો બંધ કરી શકે છે ”

(શ્રી સમયસાર ગા ૧૭૩ થી ૧૭૬ ની ટીકા)

૬. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કર્મોદય જીવને વિકાર કરાવે અર્થાત્ કર્મનો જેવો ઉદય આવે તે પ્રમાણે જીવને વિકાર કરવો પડે એમ નથી. જીવ પોતાની અજ્ઞાનતાવશ કર્મોદયમાં જોડાય તો જ તે કર્મોદય પોતાના વિકારને નિમિત્તભુત કહેવાય; પણ જો તે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ કર્મોદયમાં ન જોડાય તો તે કર્મોદય તેનામાં વિકારનું નિમિત્ત થાય નહિ અને તેથી કર્મના નવા બંધનું નિમિત્તકારણ બને નહિ, પણ તે નિર્જરાનું કારણ બને.

૭. “...એ અવિદ્યા તારી જ ફેલાવેલી છે; તું અવિદ્યારૂપ કર્મમાં ન પડી સ્વ ન જોડે તો જડનું (કર્મનું) તો કાંઈ જોર નથી ”

(શ્રી દીપચંદજીકૃત–અનુભવ પ્રકાશ–ગુ. આવૃત્તિ–પાનું ૩૭)

૮. અજ્ઞાની જીવ રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ પરદ્રવ્ય (કર્માદિ)થી થતી માનીને પર દ્રવ્ય ઉપર કોપ કરે છે કે, ‘ આ પરદ્રવ્ય મને રાગ-દ્વેષ ઉપજાવે છે, તેને દૂર કરું.’ એવા અજ્ઞાની જીવને સમજાવવાને આચાર્યદેવ ઉપદેશ કરે છે કે–રાગ-

[illegible]

[illegible] [illegible] અજ્ઞાનથી આત્માઓમાં [illegible]
આત્માઓના [illegible] પરિણામ છે. [illegible]
[illegible] પ્રકાર [illegible]
[illegible] અનુભવ [illegible]
[illegible]

स्यवतिष्ठमानो न कारकान्तरमपेक्षते। अतः कर्मणः कर्तुर्नास्ति जीवः कर्ता, जीवस्य कर्तुर्नास्ति कर्म कर्तृ निश्चयेनेति!"

અર્થ:—કર્મ ખરેખર.. સ્વયં જ ષટ્કારકરૂપે પરિણમતું હોઈ અન્ય કારકો (અન્યનાં ષટ્કારકો) ની અપેક્ષા રાખતું નથી. તેવી જ રીતે જીવ...સ્વયં જ ષટ્કારકરૂપે પરિણમતો હોઈ અન્યનાં ષટ્કારકોની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેથી (નિશ્ચયથી કર્મનો કર્તા જીવ નથી અને જીવનો કર્તા કર્મ નથી.

ભાવાર્થ:—નિશ્ચયથી પુદ્ગલદ્રવ્ય, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ-યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કંધોરૂપે પરિણમે છે. અને જીવદ્રવ્ય પણ પોતાના ઔદયિકાદિ ભાવોરૂપે સ્વયં પરિણમે છે. જીવ અને પુદ્ગલ-બંને એકબીજાના કર્તવ્યની અપેક્ષા રાખતાં નથી.

(શ્રી પંચાસ્તિકાય ગા૦ ૬૨ ની સં. ટીકા)

પ્ર. ૩૭૨–આત્મા પોતાની યોગ્યતાથી જ રાગ (વિકાર) કરે છે, એમ માનવાથી તો વિકાર તે આત્માનો સ્વભાવ થઈ જશે, માટે રાગાદિક વિકારને કર્મકૃત માનવા જોઈએ –એ બરાબર છે?

ઉ. વિકાર તે આત્મદ્રવ્યનો ત્રિકાલી સ્વભાવ નથી, પણ ક્ષણિક યોગ્યતારૂપ પર્યાયસ્વભાવ છે. વર્તમાન પર્યાયમાં સ્વને ચૂકીને પરદ્રવ્યનું અવલંબન કરવામાં આવે તો પર્યાયમાં નવો નવો વિકાર થાય છે; પણ જો સ્વસન્મુખતા કરવામાં આવે તો તે ટળી શકે છે.

જીવ રાગ-દ્વેષરૂપ વિકાર, પર્યાયમાં પોતે કરે છે; માટે

પ્ર. ૩૭૪–ઇન્દ્રિયોના વિષયો પણ આત્માને સુખ–દુઃખ આપી શકતા નથી તેનું કારણ શું?

ઉ. ૧. "સ્પર્શનાદિક ઇન્દ્રિયો જેમનો આશ્રય કરે છે એવા ઇષ્ટ વિષયોને પામીને (પોતાના અશુદ્ધ) સ્વભાવે પરિણમતો થકો આત્મા સ્વયમેવ સુખરૂપ (ઇન્દ્રિયસુખરૂપ) થાય છે; દેહ સુખરૂપ થતો નથી."

(શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૬૫ અન્વયાર્થ)

૨. "શરીર સુખ–દુઃખ કરતું નથી. દેવનું ઉત્તમ વૈક્રિયિક શરીર સુખનું કારણ નથી કે નારકનું શરીર દુઃખનું કારણ નથી; આત્મા પોતે જ ઇષ્ટ–અનિષ્ટ વિષયોને વશ થઈ સુખ–દુઃખની કલ્પનારૂપે પરિણમે છે."

(શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૬૬ નો ભાવાર્થ)

૩. "સંસારમાં કે મોક્ષમાં આત્મા પોતાની મેળે જ સુખરૂપ પરિણમે છે; તેમાં વિષયો અકિંચિત્કર છે અર્થાત્ કાંઈ કરતા નથી. અજ્ઞાનીઓ વિષયોને સુખનાં કારણ માનીને નકામા તેમને અવલંબે છે!"

(શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૬૭ નો ભાવાર્થ)

૪. સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાની જીવ પરમાં (ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં) સુખ-દુઃખની મિથ્યા કલ્પના કરી, તેમાં ઇષ્ટ–અનિષ્ટની બુદ્ધિ કરી પોતાને સુખી–દુઃખી માને છે, પણ વિષયો તો જડ છે, તે ઇષ્ટ–અનિષ્ટ છે જ નહિ. વળી વસ્તુસ્વભાવ જ એવો છે કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કંઈ કરી શકે નહિ.

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

તેનું શ્વેતપણું પર વડે કૃષ્ણ કરી શકાતું નથી, કારણ કે પર અર્થાત્ પરદ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને પરભાવસ્વરૂપ કરવાનું નિમિત્ત (અર્થાત્ કારણ) બની શકતું નથી....”

(શ્રી સમયસાર ગા. ૨૨૦ થી ૨૨૩ ની ગુ. ટીકા)

પ્ર. ૩૭૬–જ્ઞાની ધર્માત્મા પરજીવોનું ભલું કરવા માટે ઉપદેશ આપે છે—એ વિધાન બરોબર છે?

ઉ. ના; એ વાત બરોબર નથી; કારણ કે જ્ઞાની જાણે છે કે કોઈ જીવ, પર આત્માનું ભલું-બૂરું કરી શકતો નથી. સામો જીવ પોતાની યોગ્યતાથી (સત્ય સમજવાના પ્રયત્નવડે) સમજે તો ઉપદેશને નિમિત્ત કહેવાય છે.

છદ્મસ્થ જ્ઞાનીને, પોતાની નબળાઈના કારણે ઉપદેશ આપવાનો વિકલ્પ ઊઠે છે અને વાણી વાણીના કારણે નીકળે છે. તેમાં ઉપદેશનો વિકલ્પ (રાગ) તો નિમિત્ત માત્ર છે. જ્ઞાની રાગ અને વાણીનો સ્વામી નથી, પણ રાગ અને વાણીનો વ્યવહારે જ્ઞાતા છે.

પ્ર. ૩૭૭–પુદ્‌ગલ, જીવને વિકારરૂપે પરિણમાવે છે–એ વાત સાચી છે?

ઉ. ૧. ના; “એમ તો કયારે પણ થતું નથી, કેમકે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યની પરિણતિનો કર્તા હોતું નથી.”

(‘આત્માવલોકન’ પા. ૪૬)

૨. “કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને પરિણમાવે નહિ. કેમકે કોઈ દ્રવ્ય નિઃપરિણામી (અપરિણામી) નથી–સર્વ દ્રવ્ય પરિણામી છે......” (આત્માવલોકન પા. ૭૩-૭૪)

૨. સામર્થ્ય, શક્તિ, પાત્રતા, લાયકાત, તાકાત-એ 'યોગ્યતા' શબ્દના અર્થ છે.

પ્ર. ૩૮૪-નિમિત્તકારણ કોને કહે છે?

ઉ. જે પદાર્થ સ્વયં કાર્યરૂપ ન પરિણમે, પરંતુ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અનુકૂળ હોવાનો જેના ઉપર આરોપ આવી શકે તે પદાર્થને નિમિત્તકારણ કહે છે; જેમકે ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભકાર, દંડ, ચક્ર, વગેરે નિમિત્તકારણો છે [નિમિત્ત સાચું કારણ નથી.-તે અકારણવત્-* અહેતુવત છે, કારણ કે તે ઉપચારમાત્ર અથવા વ્યવહારકારણ છે.]

પ્ર. ૩૮૫-નિમિત્ત કારણના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. બે ભેદ છે-(૧) પ્રેરક નિમિત્ત અને (૨) ઉદાસીન નિમિત્ત.

પ્ર. ૩૮૬-પ્રેરક નિમિત્ત કોને કહે છે?

ઉ. ગમનક્રિયાવાળાં જીવ, પુદ્ગલો તથા ઇચ્છાદિવાળા જીવો પ્રેરક નિમિત્ત કહેવાય છે, પ્રેરક નિમિત્તો બળજબરીથી ઉપાદાનમાં કાર્ય કરી દે છે કે પ્રભાવાદિ પાડી શકે છે એમ સમજવું નહીં, કારણ કે બન્ને પદાર્થોનો એકબીજામાં અભાવ છે. પ્રેરક નિમિત્ત ઉપાદાનને પ્રેરણા કરતું નથી.

પ્ર. ૩૮૭-ઉદાસીન નિમિત્ત કોને કહે છે?

ઉ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળાદિ નિષ્ક્રિય (ગમનક્રિયા રહિત) કે રાગ રહિત દ્રવ્યોને ઉદાસીન નિમિત્ત કહે છે.

---

* પંચાધ્યાયી ભા. ૨-ગાથા ૩૫૧

"नाज्ञो विज्ञत्वमायाति, विज्ञो नाज्ञत्वमृच्छति ।
निमित्तमात्रमन्यस्तु, गतेर्धर्मास्तिकायवत् ॥"

અર્થ:-અજ્ઞાની વિશેષ પ્રકારના જ્ઞાનભાવને પ્રાપ્ત કરતો નથી અને વિશેષ જ્ઞાની અજ્ઞાનપણાને પ્રાપ્ત કરતો નથી. ગતિને જેમ ધર્માસ્તિકાય નિમિત્ત છે તેમ અન્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે

ભાવાર્થ:-'તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને અયોગ્ય અભવ્યાદિ જીવો, ધર્માચાર્યાદિકોના હજારો ઉપદેશોથી પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.'

"કાર્યની ઉત્પત્તિ કરવાને માટે કોઈ પણ પ્રયત્ન સ્વાભાવિક ગુણની અપેક્ષા કરે છે. સેંકડો વ્યાપારોથી (પ્રયત્નોથી) પણ બગલો પોપટની જેમ ભણાવી શકાતો નથી."

અહીં શંકા એ થાય છે કે એમ તો બાહ્ય નિમિત્તોનું નિરાકરણ જ થઈ જશે. આ વિષયમાં જવાબ એ છે કે–અન્ય જે ગુરુ આદિક તથા શત્રુ આદિક છે તે પ્રકૃત કાર્યના ઉત્પાદનમાં તથા વિધ્વંસન (નાશ) માં ફક્ત નિમિત્તમાત્ર છે. વાસ્તવમાં કોઈ કાર્ય થવામાં વા બગડવામાં તેની યોગ્યતા જ સાક્ષાત્ સાધક હોય છે......"

(ઇષ્ટોપદેશ-ગા. ૩૫ ની ટીકા–પા. ૪૨-૪૩)

પ્ર. ૩૯૦ કોઈ વખત પ્રેરક નિમિત્તો જેવાં કે શીઘ્ર ગતિ કરતી મોટર, ટ્રેન આદિથી અનિચ્છિત સ્થાને ગતિ આદિ જોવામાં આવે છે, તેથી પ્રેરક નિમિત્તને આધીન ઉપાદાનને પરિણમવું પડે છે–એ બરોબર છે?

ઉ. ના; પ્રશ્નમાં આપેલાં પ્રેરક નિમિત્તોને આધીન ઉપાદાનને પરિણમવું પડે છે એમ નથી, પરંતુ એટલું નક્કી

પ્ર. ૩૯૩-નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કોને કહે છે?

ઉ. જ્યારે ઉપાદાન સ્વયં કાર્યરૂપ પરિણમે છે ત્યારે ભાવરૂપ યા અભાવરૂપ કયા ઉચિત (યોગ્ય) નિમિત્તકારણનો તેની સાથે સંબંધ છે તે બતાવવા માટે એ કાર્યને નૈમિત્તિક કહે છે. આવી રીતે ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થોના સ્વતંત્ર સંબંધને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કહે છે.

નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પરસ્પરની પરતંત્રતાનો સૂચક નથી, પરંતુ નૈમિત્તિકની સાથમાં કોણ નિમિત્તરૂપ પદાર્થ છે તેનું તે જ્ઞાન કરાવે છે.

જે કાર્યને નિમિત્તની અપેક્ષાએ નૈમિત્તિક કહ્યું છે, તેને પોતાના ઉપાદાનની અપેક્ષાએ ઉપાદેય પણ કહે છે.

(૧) નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બંને સ્વતંત્ર પર્યાયો વચ્ચે હોય છે.

(૨) નિમિત્ત અને નૈમિત્તિકનું સ્વચતુષ્ટય (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ) ભિન્ન-ભિન્ન છે.

(૩) ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધ એક જ પદાર્થને લાગુ પડે છે.

(૪) કાર્યને નિમિત્તથી ઓળખાવતાં તે નૈમિત્તિક કહેવાય છે, અને તે જ કાર્યને ઉપાદાનથી ઓળખાવતાં તે ઉપાદેય કહેવાય છે.

પ્ર. ૩૯૪-પ્રેરક નિમિત્ત અને ઉદાસીન નિમિત્તનાં દૃષ્ટાંતો આપો.

[illegible]

ઉ. એ કથન વ્યવહાર નયનું છે. જીવમાં આવી યોગ્યતા હોય ત્યારે કેવું નિમિત્ત હોય છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટેનું એ કથન છે.

૨. જીવ પોતે જ્યારે પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થથી તીવ્ર દોષ કરે છે ત્યારે જ કર્મના ઉદયને તીવ્ર ઉદય કહેવામા આવે છે; પણ જો જીવ યથાર્થ પુરુષાર્થ કરે તો કર્મના ગમે તેવો ઉદય હોય તોપણ તેને નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. કર્મના ઉદયના કારણે જીવ પડતો જ નથી.

૩. પ્રવચનસાર ગા. ૪૫ની ટીકામાં શ્રી જયસેનાચાર્ય કહે છે કે, "દ્રવ્યમોહનો ઉદય હોવા છતાં, જો શુદ્ધ આત્મભાવનાના બળથી મોહભાવરૂપે જીવ ન પરિણમે તો બંધ થતો નથી. વળી કર્મના ઉદય માત્રથી બંધ થતો નથી, જો ઉદય માત્રથી બંધ થાય તો સંસારીને સર્વદા જ કર્મના ઉદય વિદ્યમાન હોવાથી સર્વદા જ બંધ થતો રહે; મોક્ષ કદી થાય જ નહિ."

૪. "દ્રવ્યકર્મરૂપ પ્રત્યયો (આસ્રવો)નું વિદ્યમાનપણું હોવા છતાં પણ જો જીવ રાગાદિભાવ ન કરે તો બંધાતો નથી. જો રાગાદિના અભાવમાં દ્રવ્યપ્રત્યયના ઉદયમાત્રથી જીવને બંધ થાય તો સર્વદા બંધન ચાલુ જ રહે, કેમ કે સંસારીને સર્વદા કર્મોદય વિદ્યમાન હોય છે."

('પંચાસ્તિકાય'–ગા. ૧૪૯, શ્રી જયસેનાચાર્યકૃત સં. ટીકા)

પ્ર. ૩૯૮–પરિણમનમાં (કાર્યમાં) ઉપાદાન અને નિમિત્ત–એ બંને કારણો હોય છે; તો તેમાં નિમિત્તકારણનું કાર્યક્ષેત્ર કેટલું?

૧. ગર્ભ ધ્યા પહેલાં જીવને નિમિત્ત [illegible] [illegible]
ગર્ભમાંથી [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] તેને નિમિત્ત[illegible] [illegible] છે.

[illegible] વિના [illegible] [illegible] નિમિત્ત [illegible] [illegible]
નહીં; નિમિત્ત ના માત્ર [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ([illegible] [illegible]) છે.

[illegible] છે: [illegible] ના માત્ર [illegible],
[illegible] છે.

[illegible] ના [illegible]
[illegible] છે ને!

[illegible]
[illegible] છે. [illegible]
[illegible] છે."

આત્મા પોતે ચેતન છે તો પછી અચેતન પદાર્થોએ તેમાં શું
ઉત્પન્ન કર્યું? અર્થાત્ કાંઈ જ નહિ.

(જુઓ, પચાધ્યાયી ભા. ૨, ગા. ૩૫૫

૬. તેથી એમ નક્કી થાય છે કે આત્માને જ્ઞાન અ
સુખ ઉત્પન્ન કરવામાં શરીર, પાંચે ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિ
યોનું અકિંચિત્કરપણુ છે. (જુઓ, પંચા. ભા. ૨, ગા. ૩૫

['જે હેતુ કાંઈપણ ન કરે તે અકિંચિત્કર કહેવાય છે.

(સમયસાર ગા. ૨૬૭ નો ભાવાર્થ, પાનું ૩૨

પ્ર. ૪૦૧–અંતરંગ કારણથી (ઉપાદાન કારણથી) જ કાર્ય
ઉત્પત્તિ થાય છે–એમ ન માનવામાં આવે તો શો દ
આવે ?

ઉ. ૧. કાર્યની ઉત્પત્તિમાં સ્વસ્થિતિ કારણ હોય છે, તેમાં
અન્ય હેતુ (કારણ) નથી. તેમ છતાં 'કોઈ હેતુ' છે,
એમ માનવામાં આવે તો અનવસ્થાનો દોષ આવે.

(પચાધ્યાયી ભા. ૨, ગા. ૭૯૯, પાનું ૨૭૮
પં. ફૂલચંદજી દ્વારા સંપાદિત)

૨. "અહીં મિત્રદ્વૈતથી એક ઉપાદાન અને બીજું
સહકારી કારણ લેવામાં આવ્યુ છે........વસ્તુમાં કાર્ય-
કારીપણાની યોગ્યતા અન્ય વસ્તુના નિમિત્તથી નથી આવતી,
એ તો તેનો સ્વભાવ છે. એ ઉપરથી જો કોઈ વસ્તુમાં કાર્ય-
કારીપણાની યોગ્યતા અન્ય વસ્તુની સહકારિતાથી માન-
વામાં આવે તો તે અન્ય વસ્તુમાં એવી યોગ્યતા તેનાથી
ભિન્ન અન્ય વસ્તુના નિમિત્તથી માનવી પડશે અને એ પ્રકારે

વિધ્વંસમાં ફક્ત નિમિત્તમાત્ર છે. ત્યાં યોગ્યતામાં જ સાક્ષાત્ સાધકપણું છે.

२ "...वैभाविक परिणमन निमित्त सापेक्ष होकर भी वह अपनी इस कालमे प्रगट होनेवाली योग्यतानुसार ही है।.... अपनी योग्यतावश ही जीव ससारी है और अपनी योग्यतावश ही वह मुक्त होता है। जैसे परिणमनका साधारण कारण काल होते हुए भी द्रव्य अपने उत्पादव्ययस्वभावके कारण ही परिणमन करता है। काल उसका कुछ प्रेरक नहीं है। आगममे निमित्तविशेषका ज्ञान करानेके लिये ही कर्मका उल्लेख किया गया है। उसे कुछ प्रेरक कारण नही मानना चाहिए। जीव पराधीन है यह कथन निमित्तविशेषका ज्ञान करानेके लिये ही किया जाता है। तत्त्वत प्रत्येक परिणमन होता है अपनी योग्यतानुसार ही।

(પ. ફૂલચંદજી સંપાદિત પંચાધ્યાયી ગા. ૬૧ થી ૭૦ ના વિશેષાર્થ, પૃ. ૧૬૩)

૩. શ્રી ગોમ્મટસાર-જીવકાંડ ગા. ૫૮૦ની સં. ટીકાના શ્લોકમાં કહ્યું છે કેઃ—

निमित्तातर तत्र योग्यता वस्तुनि स्थिता।
वहिर्निश्चयकालस्तु निश्चित तत्त्वदर्शिभि ॥ १ ॥

અર્થઃ-"તે વસ્તુમાં રહેલી પરિણમનરૂપ, જે યોગ્યતા તે અંતરંગ નિમિત્ત છે અને તે પરિણમનનો નિશ્ચયકાલ બાહ્ય નિમિત્ત છે-એનો તત્ત્વદર્શીઓએ નિશ્ચય કર્યો છે."
[અહીં અંતરંગ નિમિત્તનો અર્થ ઉપાદાનકારણ થાય છે.]

૪. 'યોગ્યતા' શબ્દનો ઉપયોગ નીચેના શાસ્ત્રોમાં

૨. "જે હેતુ કાંઈ પણ ન કરે તે અકિંચિત્કર કહેવાય છે. (જુઓ, શ્રી સમયસાર ગા ૨૬૭ની ટીકા). એક દ્રવ્યનો વ્યાપાર બીજા દ્રવ્યમાં હોતો જ નથી; ઉક્ત કથનથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્માને ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન અને સુખ થવામા શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો અનુત્પાદક હોવાથી અકિંચિત્કર છે ..."

(પંચાધ્યાયી ભા. ૨, ગા. ૩૫૬નો ભાવાર્થ)

૩. "તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં રાગ-દ્વેષને ઉપજાવનારું અન્ય દ્રવ્ય જરાય (किंचनापि) દેખાતુ નથી."

(શ્રી સમયસાર કળશ ૨૧૯)

૪. "આ આત્મામાં જે રાગદ્વેષરૂપ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં પરદ્રવ્યોનો કાંઈ પણ દોષ નથી, ત્યાં તો સ્વયં અપરાધી એવું આ અજ્ઞાન જ ફેલાય છે.. ..."

(સમયસાર, કલશ ૨૨૦)

૫. "..... આમ પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણતા એવા આત્માને પોતપોતાના સ્વભાવથી જ પરિણમતા શબ્દાદિ કિંચિત્ માત્ર પણ વિકાર કરતા નથી, જેમ પોતાના સ્વ રૂપથી જ પ્રકાશતા એવા દીવાને ઘટપટાદિ પદાર્થો વિકા કરતા નથી તેમ. આવો વસ્તુસ્વભાવ છે, તોપણ જી શબ્દને સાંભળી, રૂપને દેખી, ગંધને સૂંઘી, રસને આસ્વા સ્પર્શને સ્પર્શી, ગુણદ્રવ્યને જાણી, તેમને સારાં-નર માની રાગદ્વેષ કરે છે તે અજ્ઞાન જ છે.

(શ્રી સમયસાર-ગા. ૩૭૩ થી ૩૮૨ નો ભાવાર્થ

[illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] ?

[શું આત્માના આકાર છે ? [illegible]

[illegible] આત્માના આકાર નથી, [illegible]
[illegible] છે

(૧) [illegible]
[illegible]

૫. અનાત્મીવિચાર—આત્મા—નિમિત્ત [illegible]

૪)—

આત્મા નિજ ગુણ કરતાં, તે નિમિત્ત [illegible]

ઉપાદાન પ્રમાણ [illegible] [illegible] [illegible]

અર્થ — જ્યાં [illegible] આત્મા [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ઉપાદાન [illegible]

([illegible]) [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] -નિર્વાણ [illegible] [illegible]
છે [illegible] —

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નિર્વાણ [illegible],
[illegible] પ્રમાણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] નિર્વાણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[[illegible] [illegible] નિર્વાણ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે.]

આ ઉપરથી એમ સમજવું કે:—નિમિત્ત (પરવસ્તુ) જીવને પરાધીન કરે છે, બગાડે છે અથવા સુધારે છે એવું પરતંત્રપણું માનવારૂપ મિથ્યાદૃષ્ટિપણું છોડી સ્વાશ્રયી સાચી દૃષ્ટિ કરવી યોગ્ય છે.

પ્ર. ૪૨૮-સાક્ષાત્ અને પરંપરા કારણ કોને કહે છે?

ઉ. ઉપાદાનકારણને સાક્ષાત્ કારણ અને નિમિત્તને પરંપરા કારણ કહેવામાં આવે છે. તેનાં દૃષ્ટાંતઃ—

૧. "...એ ચારે લક્ષણ (-૧. દેવ-ગુરુ-ધર્મનું શ્રદ્ધાન, ૨. તત્ત્વશ્રદ્ધાન, ૩. સ્વપરનું શ્રદ્ધાન અને ૪. આત્મશ્રદ્ધાન) મિથ્યાદૃષ્ટિને આભાસમાત્ર છે તે નિયમરહિતપણે સમ્યક્ત્વનાં પરંપરા કારણ છે તથા સાચા છે તે નિયમરૂપ (સમ્યક્ત્વના) સાક્ષાત્ કારણ છે.

(મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક-પાનું ૩૩૨.)

૨. મિથ્યાદૃષ્ટિના રાગના અંશથી અનેક દોષોની પરંપરા થાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિનો શુભ રાગ સર્વ અનર્થોની પરંપરાનું કારણ છે. (જુઓ, પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૬૮ની શ્રી જયસેનાચાર્યકૃત ટીકા.)

૩. 'पारम्पर्येण तु आस्रवक्रियया नास्ति निर्वाणम् ।
संसारगमनकारणमिति निन्द्यं आस्रव जानीहि ।।५१।।

અર્થ:-કર્મનો આસ્રવ કરનારી ક્રિયાથી પરંપરાએ પણ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી; માટે સંસારમાં

૪. નિમિત્ત સાથેનો સંબંધ એક સમય પૂરતો હોય છે એમ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવાન જાણે છે. છદ્મસ્થનો જ્ઞાનોપયોગ અસંખ્યાત સમયનો છે, માટે નિમિત્ત મેળવવાની શોધ નિરર્થક છે.

૫. નિમિત્ત પોતાનું ઉપાદાન છે અને સ્વઉપાદાન તરીકે પોતાનું કાર્ય પોતામાં કરે છે. જો તે પર ઉપાદાનનું કાર્ય અંશે પણ કરે અર્થાત્ પર ઉપાદાનને ખરેખર અસર કરે, તેને ટેકો આપે, તેના ઉપર પ્રભાવ પાડે, તેને લાભ-નુકસાન કરે, મદદ કરે, બળ આપે-વગેરે, તો નિમિત્તે બે કાર્યો કર્યાં—એક પોતાનું અને બીજું પર ઉપાદાનનું એમ ઠરે; એમ માનનાર દ્વિક્રિયાવાદી હોવાથી તે અરિહંતના મતનો નથી.

૬. ગતિમાનાદિ નિમિત્તોને (અસદ્‌ભૂત વ્યવહારનયે) નિમિત્તકર્તા-હેતુકર્તા-કહેવામાં આવે છે. બીજાં નિમિત્તોથી તેનો પ્રકાર જુદો બતાવવા માટે તેમ કહેવામાં આવે છે, પણ તે નિમિત્ત ઉપાદાનનું કાંઈપણ કામ ખરેખર કરે છે એવું જ્ઞાન કરાવવા માટે નથી. સર્વ પ્રકારનાં નિમિત્તો ઉપાદાન પ્રત્યે ધર્માસ્તિકાયવત્ ઉદાસીન કારણો છે. (જુઓ, 'ઇષ્ટોપદેશ'–ગા. ૩૫.)

૭. જીવ-પુદ્‌ગલ ગતિ કરે ત્યારે ધર્માસ્તિકાયની ઉપસ્થિતિ ન હોય એમ બને નહિ; તેમ જ્યારે ક્ષણિક ઉપાદાન કાર્ય માટે તૈયાર હોય ત્યારે અનુકૂળ નિમિત્ત ઉપસ્થિત ન હોય એમ બને નહિ.

ઉ. ૧. શ્રી સમયસાર ગા. ૧૧:—

व्यवहारोऽभूतार्थो भूतार्थो दर्शितस्तु शुद्धनयः ।
भूतार्थमाश्रितः सम्यग्दृष्टिर्भवति जीवः ॥ ११ ॥

અર્થ:—વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે અને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે-એમ ઋષીશ્વરોએ દર્શાવ્યું છે; જે જીવ ભૂતાર્થનો આશ્રય કરે છે તે જીવ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

૨. શ્રી સમયસાર કળશ નં. ૬માં કહ્યું છે કે:—

અર્થ:—આ આત્માને અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો દેખવો (શ્રદ્ધવો) તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે. કેવો છે આત્મા? પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપનારો છે. વળી કેવો છે? શુદ્ધનયથી એકપણામાં નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. વળી કેવો છે? પૂર્ણ જ્ઞાનઘન છે. વળી જેટલું સમ્યગ્દર્શન છે તેટલો જ આત્મા છે. તેથી આચાર્ય પ્રાર્થના કરે છે કે આ નવતત્ત્વની પરિપાટી છોડી, આ આત્મા એક જ અમને પ્રાપ્ત હો. ૬.

૩. શ્રી સમયસાર કળશ નં ૭માં કહ્યું છે કે:—

અર્થ:—ત્યાર બાદ શુદ્ધનયને આધીન જે ભિન્ન આત્મજ્યોતિ છે તે પ્રગટ થાય છે કે જે નવતત્ત્વમાં પ્રાપ્ત થવા છતાં પોતાના એકપણાને છોડતી નથી.

૪. શ્રી સમયસાર ગા. ૧૩-૧૪-૧૫માં કહ્યું છે કે:—

भूतार्थेनाभिगता जीवाजीवौ च पुण्यपापं च ।
आस्रवसंवरनिर्जरा बंधो मोक्षश्च सम्यक्त्वम् ॥ १३ ॥

શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી સર્વ અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવો તથા અન્યના નિમિત્તથી થતા વિભાવોને દૂર કરવારૂપ તેનો સ્વભાવ છે, તેથી તે 'અમેચક' છે—શુદ્ધ એકાકાર છે. ૧૮.

૬. શ્રી સમયસાર ગા. ૧૭૯-૮૦ ની ટીકા નીચે કળશ નં. ૧૨૨ માં કહ્યું છે કે:—

इदमेवात्र तात्पर्यं हेयः शुद्धनयो न हि।
नास्ति बंधस्तदत्यागात्तत्यागाद्बंध एव हि ॥ १२२ ॥

અર્થ:—અહીં આ જ તાત્પર્ય છે કે શુદ્ધનય ત્યાગવા યોગ્ય નથી; કારણ કે તેના અત્યાગથી (કર્મનો) બંધ થતો નથી અને તેના ત્યાગથી બંધ જ થાય છે. ૧૨૨.

૭. શ્રી સમયસાર ગા. ૨૭૧ ની ટીકા કળશ નંબર ૧૭૩ માં કહ્યું છે કે:—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं त्याज्यं यदुक्तं जिनै-
स्तन्मन्ये व्यवहार एव निखिलोऽप्यन्याश्रयस्त्याजितः।
सम्यङ्निश्चयमेकमेव तदमी निष्कंपमाक्रम्य किं
शुद्धज्ञानघने महिम्नि न निजे बध्नंति संतो धृतिम् ॥ १७३ ॥

અર્થ:—આચાર્યદેવ કહે છે કે, સર્વ વસ્તુઓમાં જે અધ્યવસાન થાય છે તે બધાંય (અધ્યવસાન) જિન

નિરવિકલ્પ નિરુપાધિ આતમ સમાધિ,
સાધિ જે સુગુન મોખ પંથકોં ઢુકત હૈં;
તેઈ જીવ પરમ દસામૈં થિરરૂપ હ્વૈ કે,
ધરમમૈં ધુકે ન કરમસોં રુકત હૈં. ૩૨

અર્થ:—અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ જે મિથ્યાત્વભાવ છે તે વ્યવહારભાવ છે એમ કેવળી ભગવાન કહે છે. જે જીવને મિથ્યાત્વનો નાશ થવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે, તે વ્યવહારથી મુક્ત થઈ નિશ્ચયમાં લીન થાય છે અને તે નિર્વિકલ્પ, નિરુપાધિમય આત્મઅનુભવ સાધી સાચા મોક્ષમાર્ગમાં લાગે છે અને તે જ પરમ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે, કર્મોથી રોકાતો નથી. ૩૨.

૧૦ શ્રી મોક્ષપાહુડ ગા. ૩૧ માં કહ્યું છે કે:—

जो सुत्तो ववहारे सो जोई जग्गए सकज्जम्मि ।
जो जग्गदि ववहारे सो सुत्तो अप्पणो कज्जे ।। ३१ ।।

અર્થ:—જે યોગી ધ્યાની મુનિ વ્યવહારમાં સૂતા છે તે પોતાના સ્વરૂપના કાર્યમાં જાગે છે અને જે વ્યવહારમાં જાગે છે તે પોતાના આત્મકાર્યમાં સૂતા છે.

૧૧. શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૨૦૦ માં કહ્યું છે કે:—

तस्मात्तथा ज्ञात्वात्मान ज्ञायकं स्वभावेन ।
परिवर्जयामि ममतामुपस्थितो निर्ममत्वे ।। २०० ।।

અર્થ:—તેથી (અર્થાત્ શુદ્ધાત્મામાં પ્રવૃત્તિવડે જ મોક્ષ થતો હોવાથી) એ રીતે આત્માને સ્વભાવથી જ્ઞાયક જાણીને હું નિર્મમત્વમાં સ્થિત રહ્યો થકો મમતાનો પરિત્યાગ કરું છું. ૨૦૦.

૧૨. શ્રી નિયમસાર ગા. ૩૮ તથા ૫૦ માં કહ્યું છે કે:—

जीवादिबहिस्तत्त्वं हेयमुपादेयमात्मनः आत्मा ।
कर्मोपाधिसमुद्भवगुणपर्यायैर्व्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥

અર્થ:—જીવાદિ બાહ્ય તત્ત્વ હેય (ત્યાગવા યોગ્ય) છે; કર્મોપાધિજનિત ગુણપર્યાયોથી વ્યતિરિક્ત આત્મા આત્માને ઉપાદેય છે. ૩૮.

पूर्वोक्तसकलभावाः परद्रव्यं परस्वभावा इति हेयाः ।
स्वकद्रव्यमुपादेयं अन्तस्तत्त्वं भवेदात्मा ॥ ५० ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત સર્વ ભાવો પર સ્વભાવો છે, પર દ્રવ્ય છે, તેથી હેય છે. અંત:તત્ત્વ એવું સ્વદ્રવ્ય—આત્મા ઉપાદેય છે. ૫૦.

૧૩. શ્રી નિયમસાર ગા. ૧૪ ની ટીકા કળશ નં. ૨૮ તથા ગા. ૧૫ ની ટીકા કળશ [illegible] માં કહ્યું છે કે:—

[illegible]
[illegible]

અર્થ:—આત્મા સ્વપરને જાણનાર સ્વરૂપ હોવાથી તેનું અન્ય કોઈ કારણ નથી માટે અન્ય કારણાન્તરોની ચિંતા છોડીને સ્વસંવેદન દ્વારા જ આત્માનો અનુભવ કરવો જોઈએ. ૧૬૨.

૧૯. શ્રી સમયસાર ગા. ૪૧૩ માં કહ્યું છે કે:—

બહુવિધિનાં મુનિલિંગમાં અથવા ગૃહીલિંગો વિષે,
મમતા કરે, તેણે નથી જાણ્યો 'સમયના સાર'ને. ૪૧૩.

અર્થ:—જેઓ બહુ પ્રકારનાં મુનિલિંગોમાં અથવા ગૃહસ્થલિંગોમાં મમતા કરે છે (અર્થાત્ આ દ્રવ્યલિંગ જ મોક્ષનું દેનારું છે એમ માને છે), તેમણે સમયસારને જાણ્યો નથી.

ટીકા:—જેઓ ખરેખર 'હું શ્રમણ છું, હું શ્રમણોપાસક (-શ્રાવક) છું' એમ દ્રવ્યલિંગમાં મમકાર વડે મિથ્યા-અહંકાર કરે છે, તેઓ અનાદિરૂઢ (અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવેલા) વ્યવહારમાં મૂઢ (-મોહી) વર્તતા થકા, પ્રૌઢ વિવેકવાળા નિશ્ચય (નિશ્ચયનય) પર અનારૂઢ વર્તતા થકા, પરમાર્થ સત્ય (-જે પરમાર્થે સત્યાર્થ છે એવા) ભગવાન સમયસારને (-આત્માને) દેખતા-અનુભવતા નથી.

૨૦ શ્રી પદ્મનંદિ પંચવિંશતિકાના નિશ્ચયપચાશતમાં ગાથા ૯ તથા ૨૭ માં કહ્યું છે કે:—

व्यवहारोऽभूतार्थो भूतार्थो देशितस्तु शुद्धनय. ।
शुद्धनय आश्रिता ये प्राप्नुवन्ति यतयः पद परमम् ॥९॥

અર્થ:—વ્યવહારનય તો અસત્યાર્થભૂત કહેવામાં આવેલ છે અને શુદ્ધનય સત્યાર્થભૂત કહેવામાં આવેલ છે, અને જે મુનિ શુદ્ધનયને આશ્રિત છે તે મુનિઓ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ૯.

अस्पृष्टमबद्धमनन्यमयुतमविशेषमभ्रमोपेत. ।
य पश्यत्यात्मान स पुमान् खलु शुद्धनयनिष्ठ ॥ १० ॥

અર્થ:—જે પુરુષ ભ્રમરહિત થઈને આત્માને અબદ્ધ અસ્પૃષ્ટ. અનન્ય. અસંયુક્ત. અવિશેષ માને છે તે જ પુરુષ શુદ્ધનયમાં સ્થિત છે એમ સમજવું જોઈએ. ૧૦.

૨૧. શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય (શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત)માં કહ્યું છે કે:—

निश्चयमिह भूतार्थं व्यवहार वर्णयन्त्यभूतार्थं ।
भूतार्थबोधविमुखः प्रायः सर्वोऽपि संसारः ॥५॥

અર્થ:—આચાર્યો નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ અને વ્યવહાર-નયને અભૂતાર્થ વર્ણવે છે. [illegible]
[illegible]

(द्रुतविलंबित)

भवभोगपराङ्मुख हे यते ! पदमिदं भवहेतुविनाशनम् ।
भज निजात्मनिमग्नमते पुन,-स्तव किमध्रुववस्तुनि चिन्तया ।।६५।।

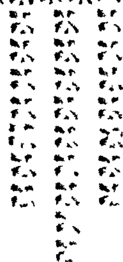
અર્થ:—નિજ આત્મામાં લીન બુદ્ધિવાળા તથા ભવથી અને ભોગથી પરાઙ્મુખ થયેલા હે યતિ! તું ભવહેતુનો વિનાશ કરનારા એવા આ (ધ્રુવ) પદને ભજ; અધ્રુવ વસ્તુની ચિંતાથી તારે શું પ્રયોજન છે? ૬૫.

ચારે અનુયોગના કથનનો સાર એ છે કે-શુદ્ધ નિર્મળ અભેદ દ્રવ્યસ્વભાવના આશ્રયે ધર્મની શરૂઆત, વૃદ્ધિ અને પૂર્ણતા થાય છે.

જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રશ્નોત્તરમાળા

[ભાગ ૨ જો]

: વિષયો :

પ્રકરણ સાતમું

સાત તત્ત્વો—નવ પદાર્થ અધિકાર

પ્ર. ૧—તત્ત્વ એટલે શું?

ઉ. "'तत्' શબ્દ છે તે 'यत्' શબ્દની અપેક્ષાસહિત છે. તેથી જેનું પ્રકરણ હોય તેને 'तत्' કહીએ અને જેનો જે ભાવ અર્થાત્ સ્વરૂપ છે તેને 'તત્ત્વ' જાણવું; કારણ કે 'तस्य भावस्तत्त्वम्' એવો તત્ત્વ શબ્દનો સમાસ થાય છે." (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક—ગુ. આવૃત્તિ. પા. ૩૨૧)

૨—"'તત્ત્વ' શબ્દનો અર્થ 'તત્પણું—તેપણું' થાય છે. દરેક વસ્તુને—તત્ત્વને સ્વરૂપથી તત્પણું છે અને પરરૂપથી અતત્પણું છે. જીવ વસ્તુ હોવાથી તેને પોતાના સ્વરૂપથી તત્પણું છે અને પરના સ્વરૂપથી અતત્પણું છે.

જીવ ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી તે જ્ઞાતા છે અને અન્ય સર્વ વસ્તુઓ જ્ઞેય છે. તેથી જીવ બીજા સર્વ પદાર્થોથી તદ્દન ભિન્ન છે. જીવ પોતાથી તત્ હોવાથી તેનું જ્ઞાન તેને પોતાથી થાય છે; જીવ પરથી અતત્ હોવાથી જીવને પરથી જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. ...જીવને જો પરથી જ્ઞાન થાય તો જીવ અને પર બેઉ એક તત્ત્વ થઈ [illegible], પણ તેમ બને નહિ."

([illegible])

૪. બંધ, ૫. સંવર, ૬. નિર્જરા અને ૭. મોક્ષ.

પ્ર. ૩–સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉ. ૧. જીવ—જીવ અર્થાત્ આત્મા. તે સદા જ્ઞાતાસ્વરૂપ, પરથી ભિન્ન અને ત્રિકાલ સ્થાયી (ટકનારો) છે.

૨. અજીવ—જેમાં ચેતના-જાણપણું નથી, તેવાં દ્રવ્યો પાંચ છે. તેમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ-એ ચાર અરૂપી છે અને પુદ્ગલ રૂપી–સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણસહિત છે.

૩. આસ્રવ:—વિકારી શુભાશુભ ભાવરૂપ જે અરૂપી અવસ્થા જીવમાં થાય છે તે ભાવાસ્રવ છે અને તે સમયે નવીન કર્મયોગ્ય રજકણોનું સ્વયં (સ્વતઃ) આવવું (આત્મા સાથે એક ક્ષેત્રે આવવું) તે દ્રવ્યાસ્રવ છે. (તેમાં જીવનો અશુદ્ધ પર્યાય નિમિત્તમાત્ર છે).

પુણ્ય અને પાપ–બંને આસ્રવ અને બંધના પેટાભેદ છે.

પુણ્ય:—દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, વ્રત વગેરેના શુભ ભાવ જીવને થાય તે અરૂપી અશુદ્ધ ભાવ છે; તે ભાવપુણ્ય છે; તે સમયે શાતાવેદનીય, શુભનામ આદિ કર્મયોગ્ય પરમાણુઓનો સમૂહ સ્વયં (સ્વતઃ) એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધે જીવની સાથે બંધાય છે તે દ્રવ્યપુણ્ય છે. (તેમાં જીવનો અશુદ્ધ ભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.)

પાપ:—મિથ્યાત્વ, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અવ્રત વગેરેના અશુભ ભાવ પાપ છે. તે સમયે જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય, અશાતાવેદનીય આદિ કર્મયોગ પુદ્ગલો સ્વયં સ્વતઃ

જીવની સાથે બંધાય છે તે દ્રવ્યપાપ છે. (તેમાં જીવનો અશુભ ભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.)

[પરમાર્થતઃ (વાસ્તવમાં) પુણ્ય-પાપ (શુભાશુભ ભાવ) આત્માને અહિતકર છે. આત્માની ક્ષણિક અશુદ્ધ અવસ્થા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પુણ્યભાવથી આંશિક સંવર-નિર્જરા થાય છે એ માન્યતા જૂઠી છે, દ્રવ્યપુણ્ય-પાપ આત્માને હિત-અહિત કરી શકતાં નથી.]

[જુઓ. સમયસાર કળશ ટીકા—પા. ૧૧૨ કળશ ૧૧૦]

૪. બંધ:—આત્માનું અજ્ઞાન, રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપરૂપ વિભાવમાં રોકાઈ જવું (અટકી જવું) તે ભાવબંધ છે. અને તે સમયે કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોનું સ્વયં સ્વતઃ જીવની સાથે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે બંધાવું તે દ્રવ્યબંધ છે. (તેમાં જીવનો અશુદ્ધ ભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.)

૫. સંવર:—પુણ્ય-પાપરૂપ અશુદ્ધ ભાવને (આસ્રવને) આત્માના શુદ્ધભાવ દ્વારા રોકવા તે ભાવસંવર છે અને તદ્-અનુસાર કર્મોનું આવવું સ્વયં સ્વતઃ અટકે તે દ્રવ્યસંવર છે.

૬. નિર્જરા:—અખંડાનંદ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવના બળે આંશિક શુદ્ધિની વૃદ્ધિ અને અશુદ્ધ (શુભાશુભ ઇચ્છારૂપ) અવસ્થાની આંશિક હાનિ કરવી તે ભાવનિર્જરા છે અને તેનું નિમિત્ત પામીને જડ કર્મનું અંશે ખરી જવું તે દ્રવ્યનિર્જરા છે.

છે, અને તે સમયે પોતાની યોગ્યતાથી દ્રવ્યકર્મોનો આત્મ-પ્રદેશોથી અત્યંત અભાવ થવો તે, દ્રવ્યમોક્ષ છે.

[૧. "સાત તત્ત્વોમાં પહેલાં બે તત્ત્વો 'જીવ' અને 'અજીવ' એ દ્રવ્યો છે અને બીજા પાંચ તત્ત્વો તેમના (જીવ અને અજીવના) સંયોગી અને વિયોગી પર્યાયો (વિશેષ અવસ્થાઓ) છે આસ્રવ અને બંધ તે સંયોગી પર્યાય છે, તથા સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ તે જીવ-અજીવના વિયોગી પર્યાય છે.

જીવ અને અજીવ તત્ત્વો સામાન્ય છે અને બીજાં પાંચ તત્ત્વો, પર્યાયો હોવાથી વિશેષ પણ કહેવાય છે.

૨. "જેની દશાને અશુદ્ધમાંથી શુદ્ધ કરવી છે તેનું નામ તો જરૂર પ્રથમ દેખાડવું જોઈએ, તેથી 'જીવ' તત્ત્વ પ્રથમ કહ્યું; પછી જે તરફના લક્ષે અશુદ્ધતા અર્થાત્ વિકાર થાય છે તેનું નામ આવવું જરૂરી છે; તેથી 'અજીવ' તત્ત્વ કહ્યું. અશુદ્ધ દશામાં કારણ-કાર્યનું જ્ઞાન કરવા માટે 'આસ્રવ' અને 'બંધ' તત્ત્વ કહ્યાં, એ કહ્યા પછી, મુક્તિનું કારણ કહેવું જોઈએ; અને મુક્તિનું કારણ તે જ થઈ શકે જે બંધ અને બંધના કારણથી ઉલટા પ્રકારે હોય; તેથી આસ્રવનો નિરોધ થવો તે 'સંવર' તત્ત્વ કહ્યું અશુદ્ધતા-વિકારના નીકળી જવાના કાર્યને 'નિર્જરા' તત્ત્વ કહ્યું. જીવ અત્યંત શુદ્ધ થઈ જાય તે દશા 'મોક્ષ' તત્ત્વ છે......]

(મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુ આવૃત્તિ-અ. ૧, સૂ. ૪ ની ટીકા)

પ્ર. ૪-'જો જીવ અને અજીવ-એ બન્ને દ્રવ્યો એકાન્તે

પુણ્ય-પાપ બંને બંધ તત્ત્વ છે; તે આસ્રવ તથા બંધનું કારણ-પૂર્વે કહેલાં નિશ્ચય તેમ જ વ્યવહારરત્નત્રયથી વિપરીત લક્ષણના ધારક એવાં-મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર એ ત્રણ છે, તેથી આસ્રવ અને બંધ-એ બે તત્ત્વો હેય છે.

આ પ્રમાણે હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વોના નિરૂપણથી સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે."

(ગુ. મોક્ષશાસ્ત્ર પા. ૪૭૭)

પ્ર. ૮-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સાત તત્ત્વો સંબંધી કેવી કેવી ભૂલ કરે છે?

ઉ. ૧. જીવતત્ત્વ સંબંધી ભૂલ:—

જીવ તો ત્રિકાલ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેને જીવ અજ્ઞાનવશ જાણતો નથી, અને જે શરીર છે તે હું જ છું, શરીરનું કાર્ય હું કરી શકું છું—એવું માને છે. શરીર સ્વસ્થ હોય તો મને લાભ થાય, બાહ્ય અનુકૂળ સંયોગોથી હું સુખી અને બાહ્ય પ્રતિકૂળ સંયોગોથી હું દુઃખી; હું નિર્ધન, હું ધનવાન, હું બલવાન, હું નિર્બલ, હું મનુષ્ય, હું કુરૂપ, હું સુન્દર છું-એવું માને છે, શરીરાશ્રિત ઉપદેશ અને ઉપવાસાદિ ક્રિયાઓમાં નિજત્વ (પોતાપણું) માને છે

આવી રીતે અજ્ઞાની જીવ પરને સ્વસ્વરૂપ માનતાં પોતાના સ્વતત્ત્વનો (જીવતત્ત્વનો) ઇન્કાર કરે છે. તેથી તે જીવતત્ત્વ સંબંધી ભૂલ છે.

પાપ બંને અહિતકર જ છે. પરંતુ અજ્ઞાની તેવું માનતો નથી. આ તેની બંધતત્ત્વ સબંધી ભૂલ છે.

૫. સંવરતત્ત્વ સંબંધી ભૂલઃ—

નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જીવને હિતકારી છે. પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તેમને કષ્ટદાયક માને છે. એ તેની સંવરતત્ત્વ સંબંધી ભૂલ છે.

૬ નિર્જરાતત્ત્વ સંબંધી ભૂલઃ—

આત્મામાં એકાગ્ર થઈ શુભ અને અશુભ-બંને પ્રકારની ઇચ્છા રોકવાથી જે નિજાત્માની શુદ્ધિનું પ્રતપન થવું તે તપ છે, અને તે તપથી નિર્જરા થાય છે. આવું તપ સુખદાયક છે, પરંતુ અજ્ઞાની તેને કલેશદાયક માને છે અને આત્માની જ્ઞાનાદિ અનંત શક્તિઓને ભૂલી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ માની તેમાં પ્રીતિ કરે છે. એ નિર્જરાતત્ત્વ સંબંધી ભૂલ છે. બાલતપથી નિર્જરા માનવી તે પણ ભૂલ છે.

૭. મોક્ષતત્ત્વ સંબંધી ભૂલઃ—

આત્માની પરિપૂર્ણ શુદ્ધદશાનું પ્રગટ થવું તે મોક્ષ છે. તેમાં આકુલતાનો અભાવ છે. પૂર્ણ સ્વાધીન નિરાકુલતા તે સુખ છે, પરંતુ અજ્ઞાની એવું નહિ માનતાં શરીરમાં, મોજ-શોખમાં જ સુખ માને છે. મોક્ષમાં દેહ, ઇન્દ્રિય, ખાવું-પીવું, મિત્રાદિ કંઈપણ હોતું નથી, તેથી અજ્ઞાની અતીન્દ્રિય મોક્ષસુખને માનતો નથી. એ તેની મોક્ષતત્ત્વ સંબંધી ભૂલ છે.

આ પ્રમાણે સાત તત્ત્વો સંબંધી ભૂલના કારણે અજ્ઞાની જીવ અનંતકાલથી સંસારમાં ભટકી રહ્યો છે.

પ્ર. ૯–અજ્ઞાનીનું જીવાજીવ તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન કેમ અયથાર્થ છે?

ઉ. "જૈન શાસ્ત્રોમાં કહેલા જીવના ત્રસ–સ્થાવર વગેરે ભેદોને" ગુણસ્થાન-માર્ગણા વગેરે ભેદોને તો જીવ જાણે છે. પણ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રોમાં ભેદવિજ્ઞાનના કારણભૂત અને વીતરાગદશા થવાના કારણભૂત વસ્તુનું જેવું નિરૂપણ કર્યું છે તેવું જે જાણતો નથી તેને જીવ-અજીવ તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી. જેમ અન્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ, નિર્ધાર વિના પર્યાયબુદ્ધિથી જાણપણામાં વા વર્ણાદિમાં અહંબુદ્ધિ ધારે છે. તેમ આ પણ આત્માશ્રિત જ્ઞાનાદિ તથા શરીરાશ્રિત ઉપદેશ ઉપવાસાદિ ક્રિયાઓમાં પોતાપણું માને છે. વળી કોઈ વખત શાસ્ત્રાનુસાર સાચી વાત પણ બતાવે. પરંતુ ત્યાં અંતરંગ નિર્ધારરૂપ શ્રદ્ધાન નથી. તેથી જેમ કેફી મનુષ્ય માતાને માતા પણ કહે તોપણ તે શાણો નથી, તેમ આને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેતા નથી.

વળી જેમ કોઈ બીજાને બીજાથી ભિન્ન બતાવતો હોય તેમ આ, આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા પ્રરૂપે છે પરંતુ હું એ શરીરાદિથી ભિન્ન છું એવો ભાવ ભાસતો નથી. વળી પર્યાયમાં જીવ પુદ્ગલના પરસ્પર નિમિત્તથી અનેક ક્રિયાઓ થાય છે તે સર્વને [illegible]

માને છે, પણ આ જીવની ક્રિયા છે, તેમાં પુદ્‌ગલ નિમિત્ત છે તથા આ પુદ્‌ગલની ક્રિયા છે, તેમાં જીવ નિમિત્ત છે-એમ ભિન્ન ભિન્ન ભાવ ભાસતો નથી. ઇત્યાદિ ભાવ ભાસ્યા વિના તેને જીવ-અજીવનો સાચો શ્રદ્ધાની કહી શકાય નહિ, કારણ કે જીવ-અજીવ જાણવાનું પ્રયોજન તો એ જ હતું તે આને થયું નહિ. ”

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-ગુ. આવૃત્તિ પાનુ-૨૨૯)

પ્ર. ૧૦-અજ્ઞાનીને આસ્રવતત્ત્વ સંબંધી કેવી શ્રદ્ધા હોય છે?

ઉ. “...તે આસ્રવ તત્ત્વમાં જે હિંસાદિરૂપ પાપાસ્રવ છે તેને તો હેય જાણે છે તથા અહિંસારૂપ પુણ્યાસ્રવ છે તેને ઉપાદેય માને છે; હવે એ બંને કર્મબંધનાં જ કારણ છે. તેમાં ઉપાદેયપણું માનવું એ જ મિથ્યાદર્શન છે......

હિંસામાં મારવાની બુદ્ધિ થાય પણ તેનું આયુ પૂર્ણ થયા વિના તે મરે નહિ અને પોતાની દ્વેષ-પરિણતિથી પોતે જ પાપ બાંધે છે; તથા અહિંસામાં રક્ષા કરવાની બુદ્ધિ થાય પણ તેના આયુ-અવશેષ વિના તે જીવે નહિ, માત્ર પોતાની પ્રશસ્તરાગ-પરિણતિથી પોતે જ પુણ્ય બાંધે છે. એ પ્રમાણે એ બંને હેય છે, પણ જ્યાં વીતરાગ થઈ દ્રષ્ટાજ્ઞાતારૂપ પ્રવર્તે ત્યાં જ નિર્બંધતા છે, માટે તે ઉપાદેય છે. હવે, એવી દશા ન થાય ત્યાં સુધી પ્રશસ્ત-રાગરૂપ પ્રવર્તો, પરંતુ શ્રદ્ધાન તો એવું રાખો કે આ પણ બંધનું કારણ છે-હેય છે; જો શ્રદ્ધાનમાં તેને મોક્ષમાર્ગ જાણે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યકૃત નિયમસારમાં દેવ-ગુરુનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

૧. શ્રી અરહંતનું સ્વરૂપ:—

'ઘનઘાતી કર્મરહિત, કેવલજ્ઞાનાદિ પરમ ગુણોસહિત અને ચોત્રીસ અતિશય સંયુક્ત-આવા અરહંતો હોય છે.' (ગાથા ૭૧.)

[બાહ્ય આભ્યંતર સર્વ મળીને ૪૬ ગુણ શ્રી અરહંત-દેવને હોય છે. શ્રી અરહંત અને સિદ્ધ ભગવાનને દર્શનો-પયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ એકસાથે હોય છે, ક્રમે હોતા નથી]

૨. શ્રી સિદ્ધનું સ્વરૂપ:—

'આઠ કર્મના બંધને જેમણે નષ્ટ કરેલ છે એવા, આઠ મહાગુણો સહિત, પરમ, લોકના અગ્રે સ્થિત અને નિત્ય-આવા તે સિદ્ધો હોય છે.' (ગાથા ૭૨.)

[સિદ્ધ ભગવાનમાં વ્યવહારથી આઠ ગુણ અને નિશ્ચયથી અનંત ગુણ છે.]

૩. શ્રી આચાર્યનું સ્વરૂપ:—

'પંચાચારોથી, પરિપૂર્ણ, પંચેન્દ્રિયરૂપી હાથીના મદનું દલન કરનાર, ધીર અને ગુણગંભીર-આવા આચાર્યો હોય છે.' (ગાથા ૭૩.) [આચાર્યને ૩૬ ગુણ હોય છે]

૪. શ્રી ઉપાધ્યાયનું સ્વરૂપ:—

'રત્નત્રયથી સંયુક્ત, જિનકથિત પદાર્થોના શૂરવી

૩. પાંચ આચાર:—દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર.

૪. છ આવશ્યક:—૧. સામાયિક, ૨. વંદના, ૩. ચોવીશ તીર્થંકરોની અથવા પંચપરમેષ્ઠીની સ્તુતિ, ૪. પ્રતિક્રમણ, ૫. સ્વાધ્યાય, ૬. કાયોત્સર્ગ.

૫. ત્રણ ગુપ્તિ:—મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ

પ્ર. ૧૯–બાર પ્રકારનાં તપ કયા છે?

ઉ. છ બાહ્ય તપ અને છ અભ્યન્તર તપ—એમ બાર પ્રકારનાં તપ છે.

૧. છ બાહ્ય તપ:—૧. અનશન (સંયમની વૃદ્ધિ માટે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ, ૨. અવમૌદર્ય (રાગભાવ દૂર કરવા માટે ભૂખથી ઓછું ભોજન કરવું), ૩. વૃત્તિપરિસંખ્યાન (ભિક્ષા માટે જતી વખતે ઘર, ગલી વગેરેનો નિયમ કરવો), ૪. રસપરિત્યાગ (ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવા માટે ઘી, દૂધ આદિ રસનો ત્યાગ કરવો), ૫. વિવિક્તશય્યાસન (સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિની સિદ્ધિ માટે એકાન્તપવિત્ર સ્થાનમાં સૂવું, બેસવું), ૬. કાયક્લેશ (શરીરથી મમતા નહિ રાખતાં આતાપન યોગાદિ ધારણ કરવા).

૨. છ અભ્યન્તર તપ:—૧. પ્રાયશ્ચિત્ત (પ્રમાદ અથવા અજ્ઞાનથી લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ કરવી) ૨. વિનય (પૂજ્ય પુરુષોનો આદર કરવો), ૩. વૈયાવૃત્ય (શરીર અને અન્ય વસ્તુઓથી મુનિઓની સેવા કરવી), ૪. સ્વાધ્યાય (જ્ઞાનની ભાવનામાં આળસ નહિ કરવી), ૫. વ્યુત્સર્ગ

રત્નત્રય અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગરૂપ મુનિધર્મરૂપ જે આત્મસ્વરૂપનું સાધન છે તે વડે પોતાના આત્મામાં સદા તત્પર (સાવધાન-જાગૃત) રહે છે, બાહ્યમાં ૨૮ મૂલગુણોના ધારક હોય છે. તેમની પાસે દયાનું ઉપકરણ પીંછી, શૌચનું ઉપકરણ કમંડળ અને જ્ઞાનનું ઉપકરણ સુશાસ્ત્ર હોય છે. તેઓ શાસ્ત્રકથિત ૪૬ દોષ (૩૨ અંતરાય અને ૧૪ આહાર સંબંધી દોષ) બચાવીને શુદ્ધ આહાર લે છે. તે જ મોક્ષમાર્ગના સાધક સાચા સાધુ છે અને તે ગુરુ કહેવાય છે.]

પ્ર. ૨૨–અરિહંત ભગવાન કયા ૧૮ દોષોથી રહિત છે?

ઉ. ક્ષુધા, તૃષા, ભય, રોષ (ક્રોધ), રાગ, મોહ, ચિંતા, જરા (ઘડપણ), રોગ, મૃત્યુ, સ્વેદ, (પરસેવો), ખેદ, મદ, રતિ, વિસ્મય, નિદ્રા, જન્મ અને ઉદ્વેગ–આ ૧૮ દોષ અરિહંત ભગવાનને કદી હોતા નથી. (નિયમસાર ગા. ૬)

દોહા

જન્મ, જરા, તૃષા, ક્ષુધા, વિસ્મય, અરતિ, ખેદ,
રોગ, શોક, મદ, મોહ, ભય, નિદ્રા, ચિંતા, સ્વેદ.
રાગ, દ્વેષ અરુ મરણયુત, એ અષ્ટાદશ દોષ,
નહિ હોતે અરહંતકે, સો છબિ લાયક મોક્ષ.

પ્ર. ૨૩–સાચા શાસ્ત્ર (આગમ)નું સ્વરૂપ શું છે?

ઉ. ૧. 'જેમાં અનેકાંતરૂપ સાચા જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે, તથા જે સાચો રત્નત્રય–મોક્ષમાર્ગ દેખાડે છે તે સાચા જૈન શાસ્ત્રો છે.' (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૨૨૮)

પ્રકરણ આઠમું

પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપ-અધિકાર

પ્ર. ૨૬-પદાર્થોને જાણવાના કેટલા ઉપાય છે?

ઉ. ચાર ઉપાય છે:- ૧. લક્ષણ, ૨. પ્રમાણ, ૩. નય અને ૪ નિક્ષેપ.

લક્ષણ

પ્ર. ૨૭-લક્ષણ કોને કહે છે?

ઉ. ઘણા એક મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થને જુદા કરનાર હેતુને લક્ષણ કહે છે; જેમકે, જીવનું લક્ષણ ચેતના.

પ્ર. ૨૮-લક્ષ્ય કોને કહે છે?

ઉ. જેનું લક્ષણ-કરવામાં આવે તેને લક્ષ્ય કહે છે. જેમકે-'જીવનું લક્ષણ ચેતના'-તેમાં જીવ તે લક્ષ્ય છે. (લક્ષણથી જેને ઓળખાવાતું હોય તે લક્ષ્ય.)

પ્ર. ૨૯-લક્ષણાભાસ કોને કહે છે?

ઉ. જે લક્ષણ સદોષ હોય તે લક્ષણાભાસ કહેવાય છે.

પ્ર. ૩૦-લક્ષણના કેટલા દોષ છે?

ઉ. ત્રણ છે:—૧. અવ્યાપ્તિ, ૨. અતિવ્યાપ્તિ અને ૩. અસંભવ.

પ્ર. ૩૧-અવ્યાપ્તિ દોષ કોને કહે છે?

ઉ. લક્ષ્યના એક દેશમાં (એક ભાગમાં) લક્ષણનું રહેવું તેને અવ્યાપ્તિ દોષ કહે છે; જેમકે, પશુનું લક્ષણ શીંગડું.

વિશેષ:-"જે કોઈ લક્ષ્યમાં હોય તથા કોઈમાં ન હોય—એ પ્રમાણે લક્ષના એક દેશમાં હોય એવું લક્ષણ જ્યાં કહેવામાં આવે ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું જાણવું; જેમ:-આત્માનું

૧. ભૂતનૈગમનય:—

ભૂતકાળની વાતને વર્તમાનકાળમાં આરોપણ કરી કહેવું તે ભૂતનૈગમનય છે. જેમકે:-આજે દિવાળીના દિવસે જ શ્રી મહાવીર ભગવાન મોક્ષ ગયા.

નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ નિર્વિકલ્પ છે, તે કાળે સવિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ નથી તો તે સાધક કેમ થાય? સમાધાન:— ભૂતનૈગમનયે તે પરંપરાએ સાધક છે.

(પરમાત્મપ્રકાશ પા. ૧૪૨)

૨. ભાવિનૈગમનય:—

ભવિષ્યતકાળમાં થવાવાળી વાતને વર્તમાનકાળવત થયેલી કહેવી તે ભાવિનૈગમનય છે. જેમકે:—અરહંત ભગવાનને સિદ્ધ ભગવાન કહેવા.

૩. વર્તમાનનૈગમનય:—

કોઈ કાર્ય કરવાનું તો શરૂ કરી દીધું હોય, પણ તે કાર્ય કંઈક થયું-કંઈક ન થયું હોય તોપણ તે પૂર્ણ થયા સમાન કહેવું તે વર્તમાનનૈગમનય છે. જેમકે:—ભાત પકવવાના કાર્યનો આરંભ તો કરી દીધો પરંતુ હજુ તે પાકી ગયો નથી, તોપણ તેને ભાત પાકે છે એમ કહેવું.

(અલાપપદ્ધતિ, પાનું ૬૫-૬૬)

પ્ર. ૬૩-સંગ્રહનય કોને કહે છે?

ઉ. જે નય પોતાની જાતિનો વિરોધ નહિ કરી સમસ્ત પદાર્થોને એકપણાથી ગ્રહણ કરે તેને સંગ્રહનય કહે છે. જેમકે:—સત્ દ્રવ્ય, ઇત્યાદિ.

પ્ર. ૬૪-વ્યવહારનય કોને કહે છે?

૨. વળી આ નય પર્યાયના ભેદથી અર્થને ભેદરૂપ ગ્રહણ કરે છે. જેમકે ઇન્દ્ર, શક્ર, પુરન્દર-એ ત્રણે શબ્દો એક જ લિંગના પર્યાયવાચી શબ્દના જ વાચક છે; પણ આ નય એ ત્રણેના ભિન્ન-ભિન્ન અર્થ કરે છે.

પ્ર. ૬૯-એવંભૂતનય કોને કહે છે?

ઉ. જે શબ્દનો જે ક્રિયારૂપ અર્થ છે તે ક્રિયારૂપ પરિણમતા પદાર્થને જે નય ગ્રહણ કરે તેને એવંભૂતનય કહે છે. જેમકેઃ-પૂજારીને પૂજા કરતી વખતે જ પૂજારી કહેવો.

પ્ર. ૭૦-વ્યવહારનય અથવા ઉપનયના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. તેના બે ભેદ છે-સદ્‌ભૂત વ્યવહારનય અને ૨. અસદ્‌ભૂત વ્યવહારનય.

પ્ર. ૭૧-સદ્‌ભૂત વ્યવહારનય કોને કહે છે?

ઉ. જે એક પદાર્થમાં ગુણ-ગુણીને ભેદરૂપે ગ્રહણ કરે તે સદ્‌ભૂત વ્યવહારનય કહે છે.

(જૈન સિદ્ધાન્ત દર્પણ પા. ૩૪

પ્ર. ૭૨-સદ્‌ભૂત વ્યવહારનયના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. તેના બે ભેદ છે-૧. ઉપચરિત સદ્‌ભૂત વ્યવહારનય અ ૨. અનુપચરિત સદ્‌ભૂત વ્યવહારનય.

પ્ર. ૭૩-ઉપચરિતસદ્‌ભૂત વ્યવહારનય કોને કહે છે?

ઉ. ૧. જે ઉપાધિ સહિત ગુણ-ગુણીને ભેદરૂપે ગ્રહણ ક તેને ઉપચરિતસદ્‌ભૂતવ્યવહારનય કહે છે. જેમકેઃ-જીવ મતિજ્ઞાનાદિક ગુણ. (જૈન સિદ્ધાન્ત દર્પણ

૨. જે નય કર્મોપાધિસહિત અખંડ દ્રવ્યમાં અશુ ગુણ અથવા અશુદ્ધ ગુણી તથા અશુદ્ધ પર્યાય અને અશુ

ઉ૭ જે નય સંયોગ સંબંધથી યુક્ત બે પદાર્થોના સંબંધને વિષય કરે તેને અનુપચરિત અસદ્‌ભૂતવ્યવહારનય કહે છે. જેમકે :-જીવના કર્મ, જીવનું શરીર વગેરે.

૧. જીવ, દ્રવ્યકર્મ અને પુદ્‌ગલશરીર-એ ત્રણેના આકાશ અપેક્ષાએ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે; તેથી તેને અનુપચરિત કહેવામાં આવે છે.

૨. જીવનાં કર્મ અને જીવનું શરીર કહેવું તે અસદ્‌ભૂત છે.

અસદ્‌ભૂતનો અર્થ મિથ્યા, અસત્ય, અયથાર્થ છે. (જુઓ, પરમાત્મપ્રકાશ અ. ૧, ગા. ૬૫ની હિંદી ટીકા; પ્રવચનસાર અ. ૧, ગા. ૧૬ની હિંદી ટીકા; પ્રવચનસાર અ. ૧, ગા. ૧૬ની ગુ ટીકા)

૩. આ નય જીવનો પર પદાર્થ સાથેનો સંબંધ બતાવે છે તેથી તે વ્યવહારનય કહેવાય છે.

૪. વ્યવહારને અભુતાર્થ પણ કહેવામાં આવે છે; અભૂતાર્થ એટલે અસત્યાર્થ. પદાર્થનું જેવું સ્વરૂપ ન હોય તેવું અનેક કલ્પના કરીને વ્યવહારનય પ્રગટ કરે છે, તેથી તેને અભૂતાર્થ કહેવામાં આવે છે. જેમ મૃષાવાદી તુચ્છ પણ (જરાક પણ) કારણનું છળ પામે તો અનેક કલ્પના કરી તાદૃશ કરી દેખાડે છે; તેમ જોકે જીવ અને પુદ્‌ગલની સત્તા ભિન્ન છે, સ્વભાવ ભિન્ન છે, પ્રદેશ ભિન્ન છે, તોપણ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધનું છળ પામીને વ્યવહારનય આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિક પરદ્રવ્ય સાથે એકપણું બતાવે છે,

તેથી તે વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે. મુક્ત દશામાં વ્યવહાર-નય પોતે જ જીવ અને શરીર બંને જુદાં જ છે એમ પ્રકાશે છે...

(જુઓ, કલકત્તાથી મૂલ ટીકા સહિત પ્રકાશિત પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય પા. ૮-૯)

પ્ર. ૭૯—આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિએ વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ કહો.

ઉ. પંચાધ્યાયી ભા. ૧, ગાથા ૫૨૫ થી ૫૫૨ માં વ્યવહાર-નયના ચાર પ્રકારોનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં સારરૂપે -

૧. ઉપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહારનય —

'જ્ઞાન પરને જાણે છે' એમ કહેવું અથવા તો જ્ઞાનમાં રાગ જણાતાં 'રાગનું જ્ઞાન છે' એમ કહેવું અથવા ત્રિકાળ-સ્વભાવના ભાનપૂર્વક જ્ઞાની વિકારને પણ જાણે છે, એમ કહેવું તે ઉપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહારનયનું કથન છે.

૨. અનુપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહારનય :—

જ્ઞાન ને આત્મા ઇત્યાદિ ગુણ-ગુણીના ભેદ પાડવા તે અનુપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહારનય છે

પ્ર. ૮૯-મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવના ધર્મ સંબંધી વ્યવહારમાં શો ફેર છે?

ઉ. ૧. "...મૂઢ જીવ આગમપદ્ધતિને વ્યવહાર કહે છે અને અધ્યાત્મપદ્ધતિને નિશ્ચય કહે છે, તેથી તે આગમઅંગને એકાંતપણે સાધી મોક્ષમાર્ગ દર્શાવે છે; અધ્યાત્મઅંગને વ્યવહારથી પણ જાણે નહિ એ મૂઢદૃષ્ટિ જીવનો સ્વભાવ છે. તેને એ પ્રમાણે સૂઝે જ ક્યાંથી? કારણ કે આગમ-અંગ બાહ્યક્રિયારૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તેનું સ્વરૂપ સાધવું તેને સુગમ છે, તે બાહ્યક્રિયા કરતો થકો મૂઢ જીવ પોતાને મોક્ષમાર્ગનો અધિકારી માને છે, પણ અંતર્ગર્ભિત અધ્યાત્મરૂપ ક્રિયા જે અંતર્દૃષ્ટિગ્રાહ્ય છે તે ક્રિયાને મૂઢ જીવ જાણે નહિ. કારણ અંતર્દૃષ્ટિના અભાવથી અંતરક્રિયા દૃષ્ટિગોચર આવે નહિ; તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (ગમે તેટલી બાહ્યક્રિયા કરતો છતો પણ) મોક્ષમાર્ગ સાધવાને અસમર્થ છે ...

"સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અંતર્દૃષ્ટિ વડે મોક્ષપદ્ધતિ સાધી જાણે છે. તે બાહ્યભાવને બાહ્યનિમિત્તરૂપ માને છે તે નિમિત્ત તો નાના પ્રકારનાં છે-એકરૂપ નથી; તેથી અંતર્દૃષ્ટિના પ્રમાણમાં મોક્ષમાર્ગ સાધે છે, સમ્યગ્જ્ઞાન (સ્વસંવેદન) અને સ્વરૂપાચરણની કણિકા જાગ્યે મોક્ષમાર્ગ સાચો. મોક્ષમાર્ગ સાધવો એ વ્યવહાર અને શુદ્ધદ્રવ્ય અક્રિયારૂપ તે નિશ્ચય છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે.

(શ્રી બનારસીદાસજી રચિત પરમાર્થવચનિકા, અને ગુજ. મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશક, પાનું ૩૫૪-૫૫.)

૭. "મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, તેથી પરસ્વરૂપ વિષે સાવધાન રહી પદાર્થોને તથા પરસ્વરૂપને પોતાના માને છે, તેથી તે કાર્ય કરતો [illegible] વ્યવહારી કહેવાય.

સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાનું સ્વરૂપ [illegible] પ્રમાણ [illegible] છે. પરસત્તા અને પરસ્વરૂપને પોતાનું [illegible] કોઈ યોગ (મન, વચન અને કાયા) [illegible] રૂપમાં ધ્યાન વિચારરૂપ [illegible] નિશ્ચયવ્યવહારી કહેવાય. [illegible] આગળ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં [illegible] છે. [illegible] વ્યવહારી કહેવાય, તેનામાં યોગાદિ [illegible] છે તેથી તેને વ્યવહારી નામ કહ્યો. [illegible]
તેરમા ગુણસ્થાનથી માંડી [illegible]
[illegible]"

નથી કે વ્યવહારનય નથી અને તેનો કોઈ વિષય નથી, અર્થાત સર્વથા કોઈ વસ્તુ જ નથી.

૨. "અહીં કોઈ કહે કે પર્યાય પણ દ્રવ્યના જ ભેદ છે, અવસ્તુ તો નથી; તો તેને વ્યવહાર કેમ કહી શકાય?

તેનું સમાધાન :—એ તો ખરું છે, પણ અહીં દ્રવ્યદૃષ્ટિથી અભેદને પ્રધાન કહી ઉપદેશ છે. અભેદદૃષ્ટિમાં ભેદને ગૌણ કહેવાથી જ અભેદ સારી રીત માલૂમ પડી શકે છે; તેથી ભેદને ગૌણ કહીને તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. અહીં એવો અભિપ્રાય છે કે ભેદદૃષ્ટિમાં નિર્વિકલ્પદશા નથી થતી અને સરાગીને વિકલ્પ રહ્યા કરે છે; માટે જ્યાં સુધી રાગાદિક મટે નહિ ત્યાં સુધી ભેદને ગૌણ કરી અભેદરૂપ નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરાવવામાં આવ્યો છે. વીતરાગ થયા બાદ ભેદ-અભેદરૂપ વસ્તુનો જ્ઞાતા થઈ જાય છે, ત્યાં નયનું આલંબન જ રહેતું નથી." (શ્રી સમયસાર ગા. ૭ નો ભાવાર્થ.)

૩. "પહેલાં (શ્રી સમયસાર, ગાથા ૧૧ માં) વ્યવહારને અસત્યાર્થ કહ્યો હતો, ત્યાં એમ ન સમજવું કે તે સર્વથા અસત્યાર્થ છે, કથંચિત્ અસત્યાર્થ જાણવો; કારણ કે જ્યારે એક દ્રવ્યને જુદું, સ્વપર્યાયોથી અભેદરૂપ, તેના અસાધારણ ગુણમાત્રને પ્રધાન કરીને કહેવામાં આવે ત્યારે પરસ્પર દ્રવ્યોનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ તથા નિમિત્તથી થતા પર્યાયો-તે સર્વ ગૌણ થઈ જાય છે; એક અભેદ દ્રવ્યની દૃષ્ટિમાં તેઓ પ્રતિભાસતા નથી, માટે તે સર્વ તે દ્રવ્યમાં નથી એમ કથંચિત્ નિષેધ કરવામાં આવે છે. જો તે

ભાવોને તે દ્રવ્યના કહેવામાં આવે તો તે વ્યવહારનયથી
કહેવાય છે. આવો નયવિભાગ છે."

"..જેને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવની [illegible]
તો તે વ્યવહાર સ્થાપિત [illegible]
સર્વથા [illegible] કહેવામાં આવે [illegible]
હોય (અભાવ) [illegible] અને [illegible] વ્યવહારના [illegible]
ગાથાના [illegible] હોય [illegible]. માટે [illegible]
[illegible]

સંયોગજનિત અવસ્થા હોય તે તો અસત્યાર્થ જ છે; કાંઈ શુદ્ધ વસ્તુનો એ સ્વભાવ નથી, તેથી તે અસત્ય જ છે.

વળી નિમિત્તથી જે અવસ્થા થઈ તે પણ આત્માનો જ પરિણામ છે. જે આત્માનો પરિણામ છે તે આત્મામાં જ છે, માટે કથંચિત્ તેને સત્ય પણ કહેવાય; ભેદજ્ઞાન થતાં જેવું હોય તેવું જાણે છે.......

વળી દ્રવ્યરૂપ પુદ્‌ગલકર્મ છે તે આત્માથી ભિન્ન જ છે; તેને શરીરાદિ સાથે સંયોગ છે, તેથી તે પ્રગટરૂપે આત્માથી ભિન્ન જ છે. તેને આત્માના કહેવાં એ વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ જ છે; તે અસત્યાર્થ-ઉપચાર છે."

(સૂત્રપાહુડ-સૂત્ર ૬ ના હિંદી ભાવાર્થ ઉપરથી)

૬ .....જ્યાં સુધી નિશ્ચયનયથી પ્રરૂપિત વસ્તુને ન ઓળખે ત્યાં સુધી વ્યવહાર-માર્ગવડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે, માટે નીચલી દશામાં વ્યવહારનય પોતાને પણ કાર્યકારી છે; પરંતુ વ્યવહારને ઉપચારમાત્ર માની જો તે દ્વારા વસ્તુનો બરોબર નિર્ણય કરે તો તે કાર્યકારી થાય, પણ જો નિશ્ચયની માફક વ્યવહારને પણ સત્યભૂત માની 'વસ્તુ આમ જ છે' એવું શ્રદ્ધાન કરે તો તે ઊલટો અકાર્યકારી થઈ જાય.'

(ગુ. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૨૫૭)

૭. આ વાતનું સમર્થન કરતાં શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયમાં કહ્યું છે કેઃ—

अबुधस्य बोधनार्थं मुनीश्वरा देशयन्त्यभूतार्थम् ।
व्यवहारमेव केवलमवैति यस्तस्य देशना नास्ति ॥ ६ ॥

પ્ર. ૧૦૦–ઋજુસૂત્રનય અને ભાવનિક્ષેપમાં શો તફાવત છે?

ઉ. "ભાવનિક્ષેપ દ્રવ્યના વર્તમાનપર્યાય માત્રને ગ્રહણ કરે છે. જોકે એનો વિષય પણ ઋજુસૂત્રનય સાથે મળતો છે, તથાપિ તેઓ એક નથી. ઋજુસૂત્રનય પ્રમાણનો અંશ હોવાથી તે વિષયી છે અને ભાવનિક્ષેપ પદાર્થનું પર્યાયસ્વરૂપ હોવાથી વિષયસ્વરૂપ છે. તેટલા માટે બંને ભિન્ન-ભિન્ન છે."

(આલાપપદ્ધતિ પાનું-૧૧૯)

પ્રકરણ નવમું

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ અધિકાર

પ્ર. ૧૦૧-અનેકાન્ત કોને કહે છે?

ઉ. ૧. પ્રત્યેક વસ્તુમાં વસ્તુપણાની સિદ્ધિ કરનારી અસ્તિ-નાસ્તિ આદિ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓનું એકી સાથે પ્રકાશિત થવું તેને અનેકાન્ત કહે છે.

આત્મા સદા સ્વ-રૂપે છે અને પર રૂપે નથી, એવી જે દૃષ્ટિ તે જ સાચી અનેકાન્ત દૃષ્ટિ છે.

૨. "સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય, એક-અનેક આદિ સર્વથા એકાન્તનું નિરાકરણ (નકાર) તે અનેકાંત છે."

(આપ્તમીમાંસા-ગા. ૧૦૩ ની ટીકા)

છે. અન્ય મતવાદી (વસ્તુને) સત્‌રૂપ જ અથવા અસત્‌રૂપ જ છે—એમ એકાન્ત કહે છે—તો કહો. વસ્તુ તો એવી નથી. વસ્તુ જ પોતાનું સ્વરૂપ અનેકાન્તસ્વરૂપ પોતે દેખાડે છે તો અમે શું કરીએ. વાદી પોકારે છે, 'વિરુદ્ધ છે રે... વિરુદ્ધ છે રે...' તો પોકારો. કાંઈ નિરર્થક પોકારમાં સાધ્ય નથી...." (જુઓ, આપ્તમીમાંસા-ગા. ૧૧૦ ની ટીકા)

પ્ર. ૧૦૪—અનેકાંત અને એકાંતનો નિરુક્તિ અર્થ શો? તે દરેકના કેટલા ભેદ છે?

ઉ. અનેકાન્ત = અનેક+અંત-અનેક ધર્મો.

એકાન્ત = એક+અંત–એક ધર્મ.

અનેકાંતના બે ભેદ છે:—૧. સમ્યક્ અનેકાન્ત અને ૨. મિથ્યા અનેકાન્ત.

એકાંતના બે ભેદ છે:—૧. સમ્યક્ એકાંત અને ૨. મિથ્યા એકાંત.

સમ્યક્ અનેકાંત તે પ્રમાણ છે અને મિથ્યા અનેકાંત તે પ્રમાણાભાસ છે.

સમ્યક્ એકાંત તે નય છે અને મિથ્યા એકાંત તે નયાભાસ છે.

પ્ર. ૧૦૫—સમ્યક્ અનેકાન્ત અને મિથ્યા અનેકાન્તનું સ્વરૂપ શું?

ઉ. સમ્યક્ અનેકાન્ત:—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ-પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ એક વસ્તુમાં જે અનેક ધર્મો છે તેને નિરૂપણ કરવામાં તત્પર છે તે સમ્યક્ અનેકાન્ત છે. દરેક ચીજ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી; આત્મા

આશ્રયે ધર્મ ન થાય-એમ જાણવુ તે સમ્યક્અનેકાન્ત છે;

નિશ્ચયને આશ્રયે ધર્મ થાય અને વ્યવહારના આશ્રયે પણ ધર્મ થાય-એમ સમજવું તે મિથ્યાઅનેકાન્ત છે.

૫. વ્યવહારનો અભાવ થતાં નિશ્ચય પ્રગટે-એમ જાણવું તે સમ્યક્અનેકાન્ત છે;

વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય પ્રગટે-એમ જાણવું તે મિથ્યાઅનેકાન્ત છે.

૬. આત્માને પોતાની શુદ્ધ ક્રિયાથી લાભ થાય અને શરીરની ક્રિયાથી લાભ કે નુકશાન ન થાય-એમ સમજવું તે સમ્યક્અનેકાન્ત છે;

આત્માને પોતાની શુદ્ધ ક્રિયાથી લાભ થાય અને શરીરની ક્રિયાથી પણ લાભ થાય-એમ જાણવું તે મિથ્યાઅનેકાન્ત છે.

૭. એક વસ્તુમાં પરસ્પર બે વિરોધી શક્તિઓ (સત્-અસત્; તત્-અતત્, નિત્ય-અનિત્ય, એક-અનેક વગેરે) પ્રકાશીને વસ્તુને સિદ્ધ કરે તે સમ્યક્અનેકાન્ત છે.

એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુની શક્તિ પ્રકાશીને એક વસ્તુ બે વસ્તુનું કાર્ય કરે એમ માનવું તે મિથ્યાઅનેકાન્ત છે, અથવા તો સમ્યક્અનેકાન્તથી વસ્તુનું જે સ્વરૂપ નિશ્ચિત છે તેનાથી વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપની કેવળ કલ્પના કરી તેમાં ન હોય તેવા સ્વભાવોની કલ્પના કરવી તે મિથ્યા અનેકાન્ત છે.

૮. જીવ પોતાના ભાવ કરી શકે અને પરવસ્તુને કાંઈ ન કરી શકે-એમ જાણવું તે સમ્યક્અનેકાન્ત છે;

જીવ સૂક્ષ્મ પુદ્‌ગલોનું કાંઈ ન કરી શકે પણ સ્થૂળ

પ્ર. ૧૦૯-સ્યાદ્વાદ કોને કહે છે?

ઉ. ૧. વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપને સમજાવવાવાળી કથન-પદ્ધતિને સ્યાદ્વાદ કહે છે.

[સ્યાત્ = કથંચિત્; કોઈ પ્રકારે; કોઈ સમ્યક્અપેક્ષાએ; વાદ = કથન.]

સ્યાદ્વાદ અનેકાન્તનો દ્યોતક છે (બતાવનાર છે.) અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદને દ્યોત્ય-દ્યોતક સંબંધ છે.

૨. "... એવું જે અનંતધર્મોવાળું દ્રવ્ય તેના એક-એક ધર્મનો આશ્રય કરીને વિવક્ષિત-અવિવક્ષિતના વિધિ-નિષેધ વડે પ્રગટ થતી સપ્તભંગી સતત્ સમ્યક્ રીતે ઉચ્ચારવામાં આવતાં 'સ્યાત્'કારરૂપી અમોઘ મંત્રપદ વડે, 'જ'કારમાં રહેલા સઘળાય વિરોધવિષના મોહને દૂર કરે છે."

(શ્રી પ્રવચનસાર-ગા. ૧૧૫ની ટીકા.)

૩. "વિવક્ષિત (કહેવા ધારેલા) ધર્મને મુખ્ય કરીને તેનું પ્રતિપાદન કરવાથી અને અવિવક્ષિત (નહિ કહેવા ધારેલા) ધર્મને ગૌણ કરીને તેનો નિષેધ કરવાથી સપ્તભંગી પ્રગટ થાય છે.

સ્યાદ્વાદમાં અનેકાન્તને સૂચવતો 'સ્યાત્' શબ્દ સમ્યક્પણે વપરાય છે. 'સ્યાત્' પદ એકાન્તવાદમાં રહેલા સમસ્ત વિરોધરૂપી વિષના ભ્રમને નષ્ટ કરવામાં રામબાણ મંત્ર છે.

...અનેકાન્ત વસ્તુસ્વભાવનો ખ્યાલ ચૂક્યા વિના જે અપેક્ષાએ વસ્તુનું કથન ચાલતું હોય તે અપેક્ષાએ તેનું નિર્ણીતપણું-નિયમબદ્ધપણું-નિરપવાદપણું બતાવવા માટે જે

(અર્થાત્ જીવ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી જ) છે. આ કથનમાં 'જીવ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ છે'-એ વાત મુખ્ય-પણે છે અને 'જીવ પરરૂપની અપેક્ષાએ નથી' એ વાત ગૌણપણે તેમાં ગર્ભિત છે.

આમ જે જાણે તેણે જ જીવનો 'સ્યાત્ અસ્તિ' ભંગ સાચો જાણ્યો, પણ જો જીવ પરની (અજીવ સ્વરૂપે) અપેક્ષાએ નથી'—એવું તેના લક્ષમાં ગર્ભિતપણે ન આવે તો તે જીવનું 'સ્યાત્ અસ્તિ સ્વરૂપ'-જીવનુ આખું સ્વરૂપ-સમજયો નથી, અને તેથી તે બીજા છ ભંગ પણ સમજયો નથી.

બીજો ભંગ :-'સ્યાત્ નાસ્તિ.'

जीवः स्यात् नास्ति एव—જીવ પરરૂપની અપેક્ષાએ (અર્થાત્ જીવ પરના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી) નથી જ.

આ કથનમાં 'જીવ પરરૂપની અપેક્ષાએ નથી' એ વાત મુખ્યપણે છે, અને 'જીવ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ છે' એ વાત ગૌણપણે તેમાં ગર્ભિત છે.

જીવ અને પર એકબીજા પ્રત્યે અવસ્તુ છે-એમ 'સ્યાત્ નાસ્તિ' પદ સૂચવે છે. આમ બ ને ભંગ સ્વ-પરની અપેક્ષાએ વિધિ-નિષેધરૂપ જીવના જ ધર્મો છે

ત્રીજો ભંગ :-'સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ.'

जीवः स्याद् अस्ति नास्ति एव—જીવ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ છે અને પરરૂપની અપેક્ષાએ નથી જ. જીવમાં વિધિ નિષેધરૂપ બંને ધર્મો એકી સાથે હોવા છતાં તેઓ વચન દ્વારા ક્રમથી કહેવામાં આવે છે.

તું તારામાં એક છો અને તારામાં જ અનેક છો. તારા ગુણ-પર્યાયથી અનેક છો, વસ્તુથી એક છો.

૫. અનેકાન્ત, વસ્તુને નિત્ય-અનિત્ય સ્વરૂપ બતાવે છે. પોતે નિત્ય છે અને પોતે જ પર્યાયે અનિત્ય છે; તેમાં જે તરફની રુચિ તે તરફનો પલટો (પરિણામ) થાય. નિત્ય વસ્તુની રુચિ કરે તો નિત્ય ટકનારી એવી વીતરાગતા થાય અને અનિત્ય એવા પર્યાયની રુચિ કરે તો ક્ષણિક રાગ-દ્વેષ થાય.

૬. અનેકાન્ત દરેક વસ્તુની સ્વતંત્રતા જાહેર કરે છે. વસ્તુ સ્વથી અને પરથી નથી-એમ કહ્યું તેમાં 'સ્વ-અપેક્ષાએ દરેક વસ્તુ પરિપૂર્ણ જ છે' એ આવી જાય છે. વસ્તુને પરની જરૂર નથી, પોતાથી જ પોતે સ્વાધીન-પરિપૂર્ણ છે.

૭. અનેકાન્ત એકેક વસ્તુમાં અસ્તિ-નાસ્તિ આદિ બે વિરુદ્ધ શક્તિઓ બતાવે છે. એક વસ્તુમાં વસ્તુપણાની નીપજાવનારી બે વિરુદ્ધ શક્તિઓ થઈને જ તત્ત્વની પૂર્ણતા છે; એવી બે વિરુદ્ધ શક્તિઓનું હોવું તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે."

(મોક્ષશાસ્ત્ર ગુ.-અ. ૪નો ઉપસંહાર)

પ્ર. ૧૧૪–સાધક જીવને અસ્તિ-નાસ્તિના જ્ઞાનથી શું લાભ થાય?

ઉ. 'જીવ સ્વરૂપે છે અને પરરૂપે નથી', એવી અનાદિ વસ્તુ-સ્થિતિ હોવા છતાં, "જીવ અનાદિ અવિદ્યાના કારણે શરીરને પોતાનું માને છે અને તેથી શરીર ઊપજતાં પોતે ઊપજ્યો તથા શરીરનો નાશ થતાં પોતાનો નાશ થાય એમ

નિમિત્ત તે નૈમિત્તિકથી પર છે, તેથી એકબીજાને કાંઈ કરી શકે નહિ. નૈમિત્તિકના જ્ઞાનમાં નિમિત્ત પરજ્ઞેયરૂપે જણાય છે."

(મોક્ષશાસ્ત્ર ગુ-અ. ૪ નો ઉપસંહાર)

પ્ર. ૧૧૫–અર્પિત અને અનર્પિત કથન દ્વારા અનેકાન્તસ્વરૂપ કેવી રીતે સમજાય છે?

ઉ. अर्पितानर्पित सिद्धेः।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર-અ. ૫, સૂ.-૩૨)

૧. "દરેક વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. એ સિદ્ધાન્ત આ સૂત્રમાં સ્યાદ્વાદ દ્વારા કહ્યો છે. નિત્યતા અને અનિત્યતા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો હોવા છતાં તેઓ વસ્તુને નીપજાવનારા છે તેથી તે દરેક દ્રવ્યમાં હોય જ. તેનું કથન મુખ્ય-ગૌણ-પણે થાય છે, કેમકે ધર્મો એકી સાથે કહી શકાતા નથી. જે વખતે જે ધર્મ સિદ્ધ કરવો હોય તે વખતે તેની મુખ્યતા લેવાય છે. તે મુખ્યતા–પ્રધાનતાને 'અર્પિત' કહેવામાં આવે છે અને તે વખતે જે ધર્મ ગૌણ રાખ્યા હોય તેને 'અનર્પિત' કહેવામાં આવે છે. અનર્પિત રાખેલ ધર્મ તે વખતે કહેવામાં આવ્યા નથી, તોપણ વસ્તુમાં તે ધર્મો રહેલા છે એમ જ્ઞાની જાણે છે.

૨. જે વખતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને નિત્ય કહ્યું તે જ વખતે, તે પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. માત્ર તે વખતે 'અનિત્યતા' કહી નથી પણ ગર્ભિત રાખી છે. તેમ જ જ્યારે પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને અનિત્ય કહ્યું તે જ વખતે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, માત્ર તે વખતે 'નિત્યતા' કહી

પ્ર. ૧૧૬–"વિવક્ષિત અને અવિવક્ષિત રૂપે એક જ દ્રવ્યમાં નાના (ભિન્ન) ધર્મો રહે છે. વક્તા જે ધર્મને કહેવાની ઇચ્છા કરે છે તેને અર્પિત-વિવક્ષિત કહે છે, અને વક્તા તે સમયે જે ધર્મને કહેવા ઇચ્છતો નથી તે અનર્પિત-અવિવક્ષિત છે; જેમકે:—વકતા જો દ્રવ્યાર્થિકનયથી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરશે તો 'નિત્યતા' વિવક્ષિત કહેવાશે, અને જો તે પર્યાયાર્થિકનયથી પ્રતિપાદન કરશે તો 'અનિત્યતા' વિવક્ષિત છે. જે સમયે કોઈ પદાર્થને દ્રવ્યના અપેક્ષાએ 'નિત્ય' કહેવાઈ રહ્યો છે તે સમયે તે પદાર્થ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ છે, પિતા, પુત્ર, મામા, ભાણેજ આદિની માફક એક જ પદાર્થમાં અનેક ધર્મ રહેવા છતાં પણ વિરોધ આવતો નથી."

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર-હિન્દી, અનુવાદક પં. પન્નાલાલજી, અ. ૫, સૂત્ર ૩૨નો અર્થ)

પ્ર. ૧૧૭–'આત્મા સ્વચતુષ્ટયથી છે અને પરચતુષ્ટયથી નથી'—તે અનેકાન્ત-સિદ્ધાંત ઉપરથી શું સમજવું?

ઉ. ૧. કોઈ આત્મા કે તેનો પર્યાય પરનું કાંઈ કરી શકે નહિ, કરાવી શકે નહિ. અસર, પ્રભાવ, પ્રેરણા, મદદ, લાભ, નુકશાન વગેરે કાંઈ કરી શકે નહિ, કારણ કે દરેક વસ્તુ પર વસ્તુની અપેક્ષાએ અવસ્તુ છે, એટલે કે તે અદ્રવ્ય, અક્ષેત્ર, અકાલ અને અભાવરૂપે છે. દરેક દ્રવ્યનો પર્યાય બીજા દ્રવ્યના પર્યાય પ્રત્યે નિમિત્તરૂપ હોય પણ તેથી તે પરદ્રવ્યના પર્યાયને અસર વગેરે કાંઈ કરી શકે નહિ.

૨. આ સિદ્ધાન્ત છયે દ્રવ્યોને લાગુ પડે છે. એક

બે પ્રકારે છે. જ્યાં સાચા ચારિત્રને ચારિત્ર નિરૂપણ કર્યું છે તે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર છે, તથા જે સમ્યક્ચારિત્ર તો નથી પણ સમ્યક્ચારિત્રનું નિમિત્ત છે અથવા સહચારી છે તેને ઉપચારથી ચારિત્ર કહીએ છીએ—તે વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર છે. નિશ્ચયનય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને સત્યાર્થ માની, તેનું શ્રદ્ધાન કરવું અને વ્યવહારનય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને અસત્યાર્થ માની, તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું.

પ્ર. ૧૫૪-જો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં બંને નયોનું ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે તેનું શું કારણ?

ઉ. ૧. જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને તો "સત્યાર્થ—એમ જ છે" એમ જાણવું, તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને "એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે" એમ જાણવુ અને એ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બંને નયોનુ ગ્રહણ છે; પણ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી "આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે" એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બંને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-પૃ. ૨૫૬.)

૨. શ્રી સમયસાર ગા. ૨૭૬-૨૭૭ની ટીકામાં કહ્યું છે કે—"આચારાંગ આદિ શબ્દશ્રુત તે જ્ઞાન છે, કારણ કે તે (શબ્દશ્રુત) જ્ઞાનનો આશ્રય છે; જીવ આદિ નવ પદાર્થો દર્શન છે, કારણ કે તે (નવ પદાર્થો) દર્શનનો

શુદ્ધ રત્નત્રયાત્મક માર્ગ પરમ નિરપેક્ષ હોવાથી મોક્ષનો ઉપાય છે. (શ્રી નિયમસાર ગાથા ૨ ની ટીકા)

પ્ર. ૧૫૬–સમ્યગ્દર્શનમાં 'સમ્યક્' શબ્દ શું સૂચવે છે?

ઉ. વિપરીત અભિનિવેશ (અભિપ્રાય)ના નિરાકરણ અર્થે સમ્યક્ પદ વાપર્યું છે, કારણ કે 'સમ્યક્' એવો શબ્દ પ્રશંસાવાચક છે તેથી શ્રદ્ધાનમાં વિપરીત અભિનિવેશનો અભાવ થતાં જ પ્રશંસા સંભવે છે.

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃ. ૩૧૭)

પ્ર. ૧૫૭–ચારિત્રમાં 'સમ્યક્' શબ્દ શા માટે છે?

ઉ. અજ્ઞાનપૂર્વકના આચરણની નિવૃત્તિ માટે છે; કેમ કે સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાનપૂર્વક આત્મામાં સ્થિરતા તે સમ્યક્‌ચારિત્ર છે.

પ્ર. ૧૫૮–તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કોને કહેવામાં આવે છે?

ઉ. જીવ–અજીવ આદિ સાત તત્ત્વાર્થ છે એનું જે શ્રદ્ધાન અર્થાત્ 'આમ જ છે, અન્યથા નથી' એવો પ્રતીતિભાવ તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે તથા વિપરીત અભિનિવેશ અર્થાત અન્યથા અભિપ્રાય રહિત શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે.

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃ. ૩૧૭)

પ્ર. ૧૫૯–વિપરીત અભિપ્રાય રહિત શ્રદ્ધાન કરવું–એમ કહેવાનું શું કારણ છે?

ઉ. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કરાવવાનો આશય માત્ર નિશ્ચય કરવો એટલું જ નથી પણ ત્યાં એવો અભિપ્રાય છે કે જીવ–અજીવને ઓળખી પોતાને તથા પરને જેમ છે તેમ માનવા. આસ્રવને ઓળખી તેને હેય માનવો, બંધને ઓળખી

તેને અરિહંતરૂપ માનવા, ધર્મને ઓળખી તેમ [illegible]
માનવા, નિર્ગ્રંથને ઓળખી તેને હિતનું [illegible]
સાધન ઓળખી તેને પોતાનું પરમ હિત માનવું [illegible]
પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનો અભિપ્રાય છે. [illegible]
અભિપ્રાયનું નામ વિપરીત અભિનિવેશ છે. [illegible]
શ્રદ્ધાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે.

પ્ર. ૧૬૦–આવી વિપરીત અભિનિવેશ [illegible]
કરવા યોગ્ય છે?

ઉ. વિપરીત અભિનિવેશ રહિત [illegible]
[illegible] ઓળખાણ કરવા યોગ્ય છે. [illegible]
[illegible] સ્વરૂપ છે, આત્મા [illegible]
અને તે નિરંતર [illegible]
[illegible] રહે છે. [illegible]
[illegible] પ્રગટ થાય છે [illegible]
[illegible]
[illegible] સમજવું.

ઉ. હા; ૧. તિર્યંચ અને કેવળી ભગવાનમાં જ્ઞાનાદિકની હીનતા-અધિકતા હોવા છતાં તેમનામાં સમ્યગ્દર્શન તો સમાન જ કહ્યું છે. જેવું સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન છદ્મસ્થને હોય છે, તેવું જ કેવળી તથા સિદ્ધભગવાનને પણ હોય છે. છદ્મસ્થને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે તેમ કેવળી અને સિદ્ધભગવાનને કેવળજ્ઞાન અનુસાર જ પ્રતીતિ હોય છે.

૨. મૂળભૂત જીવાદિના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન જેવું છદ્મસ્થને હોય છે તેવું જ કેવળીને તથા સિદ્ધભગવાનને હોય છે.

૩. કેવળી-સિદ્ધભગવાન રાગાદિરૂપ પરિણમતા નથી અને સંસાર-અવસ્થાને ઇચ્છતા નથી તે આ શ્રદ્ધાનું જ બળ જાણવું. (ગુ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃષ્ઠ-૩૨૩)

પ્ર. ૧૬૩-બાહ્યસામગ્રી અનુસાર સુખ-દુઃખ છે એ માન્યતા ખરી છે?

ઉ. ના; પરદ્રવ્યરૂપ બાહ્ય સામગ્રી અનુસાર સુખ-દુઃખ નથી પણ કષાયથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તથા ઇચ્છાનુસાર બાહ્ય સામગ્રી મળે અને કંઈક કષાય ઉપશમવાથી આકુળતા ઘટે ત્યારે સુખ માને છે, તથા ઇચ્છાનુસાર સામગ્રી ન મળતાં કષાય વધવાથી આકુળતા વધે ત્યારે દુઃખ માને છે; પણ અજ્ઞાની માને છે કે મને પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી સુખ-દુઃખ થાય છે પણ એમ માનવું એ ભ્રમ જ છે.

(ગુ. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃ. ૩૨૦)

પ્ર. ૧૬૪-જિનદેવના સર્વ ઉપદેશનું તાત્પર્ય શું છે?

ઉ. મોક્ષને હિતરૂપ જાણી, એક મોક્ષનો ઉપાય કરવો એ જ સર્વ ઉપદેશનું તાત્પર્ય છે (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃ. ૩૨૧)

જ્ઞાની પુરુષોનો ઉપદેશ [illegible] કરવાનો પુરુષાર્થ [illegible] પ્રવર્તે તો તેનું શું ફળ આવે?

[illegible]

જીવનો પરિણામ છે. (શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૭ તથા ટીકા)

પ્ર. ૧૬૮ આસ્રવોના અભાવનો ક્રમ શું છે?

ઉ. ૧. ચોથું ગુણસ્થાન (અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ) પ્રગટ થતાં મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીનો અભાવ થાય છે. અને સાથે તે સંબંધી અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગનો પણ અભાવ થાય છે.

(શ્રી સમયસાર ગાથા ૭૩થી ૭૬ના ભાવાર્થ)

૨. પાંચમા ગુણસ્થાનમાં તે ઉપરાંત પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયનો અભાવ થતાં તે સંબંધી આંશિક અવિરતિ આદિનો અભાવ થાય છે.

૩. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં તે ઉપરાંત અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયનો અભાવ થતાં તે સંબંધી આંશિક પ્રમાદાદિનો અભાવ થાય છે.

૪. સાતમા ગુણસ્થાનમાં તે ઉપરાંત સંજવલન કષાયના તીવ્રપણાનો અભાવ થતાં તે સંબંધી પ્રમાદાદિનો અભાવ થાય છે.

૫. આઠમા ગુણસ્થાનથી સ્વભાવભાવનું સારી રીતે આલંબન લેવાથી શ્રેણિ ચઢીને તે જીવ ક્ષીણમોહ જિન-વીતરાગ-એવા ૧૨મા ગુણસ્થાનને પામે છે. ૧૨મા ગુણસ્થાને કષાયનો સર્વથા અભાવ થાય છે પણ યોગ રહે છે.

૬. તેરમા ગુણસ્થાનમાં યોગના નિમિત્તે એક સમયનો આસ્રવ છે અને ૧૪મા ગુણસ્થાનમાં તે યોગનો પણ અભાવ થાય છે.

પ્ર. ૧૬૯–કેવળજ્ઞાન સ્વને નિશ્ચયથી જાણે છે અને પરને વ્યવહારથી જાણે છે–તેનો શો અર્થ છે?

ઉ. ૧. જ્ઞાન પરની સાથે તન્મય થઈ ને જાણે તો નિશ્ચયથી જાણ્યું કહેવાય, પણ જ્ઞાન પરમાં તન્મય (એકમેક)

ત્રીજા ગુણસ્થાન સમ્યગ્મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) માટે દર્શનમોહનીયકર્મનો ઉદય નિમિત્ત છે. આ ગુણસ્થાનમાં આત્માના પરિણામ સમ્યગ્મિથ્યાત્વ અથવા ઉભયરૂપ થાય છે.

પહેલા ગુણસ્થાનમાં ઔદયિકભાવ, ચોથા ગુણસ્થાનમાં ઔપશમિક, ક્ષાયિક અથવા ક્ષાયોપશમિકભાવ અને ત્રીજા ગુણસ્થાનમાં ઔદયિકભાવ થાય છે, પરંતુ બીજું ગુણસ્થાન દર્શનમોહનીયકર્મની ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય અને ક્ષયોપશમ એ ચાર અવસ્થાઓમાંથી કોઈ પણ અવસ્થાની અપેક્ષા રાખતું નથી; તેથી અહીં દર્શનમોહનીયકર્મની અપેક્ષાથી પારિણામિકભાવ છે, કિન્તુ અનન્તાનુબંધી રૂપ ચારિત્રમોહનીયકર્મનો ઉદય હોવાથી આ ગુણસ્થાનમાં ચારિત્રમોહનીયકર્મની અપેક્ષાથી ઔદયિકભાવ પણ કહી શકાય છે. આ ગુણસ્થાનમાં અનન્તાનુબંધીના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો ઘાત થઈ ગયો છે, તેથી અહીં સમ્યક્ત્વ નથી અને મિથ્યાત્વનો પણ ઉદય આવ્યો નથી, તેથી મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાથી અનુદયરૂપ છે.

પાંચમા ગુણસ્થાનથી દશમા ગુણસ્થાન સુધી (દેશવિરત, પ્રમત્તવિરત, અપ્રમત્તવિરત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસાંપરાય એ) છ ગુણસ્થાન માટે ચારિત્રમોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ નિમિત્ત છે. તેથી આ ગુણસ્થાનોમાં ક્ષાયોપશમિકભાવ થાય છે. આ ગુણસ્થાનોમાં નિશ્ચયસમ્યક્ચારિત્ર પર્યાયની અનુક્રમે વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

અગિયારમું ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાન આત્માના પુરુષાર્થથી પ્રગટે ત્યારે ચારિત્રમોહનીયકર્મનો સ્વયં ઉપશમ થાય છે,

નથી અગિયારમા ગુણસ્થાનમા આવનારને [illegible] છે.
કારણકે અહીં [illegible] [illegible]
[illegible] છે, તેથીજ [illegible]
નથી કેમકે [illegible]
[illegible] છે.

તેરમું સયોગકેવળી ગુણસ્થાન યોગોના સદ્ભાવની અપેક્ષાથી થાય છે, તેથી તેનું નામ સયોગ અને કેવળજ્ઞાનના સદ્ભાવથી સયોગકેવળી છે. આ ગુણસ્થાનમાં સમ્યગ્જ્ઞાનની પૂર્ણતા થઈ જાય છે, પરંતુ બધા ગુણોના ચારિત્રની પૂર્ણતા ન હોવાથી મોક્ષ થતો નથી.

ચૌદમું અયોગીકેવળી ગુણસ્થાન યોગના અભાવની અપેક્ષાએ છે, તેથી તેનું નામ અયોગકેવળી છે. આ ગુણસ્થાનને અંતે સમ્યક્ચારિત્રની પૂર્ણતા થઈ જાય છે; આ ગુણસ્થાનથી મોક્ષ પણ હવે દૂર રહ્યો નથી, અર્થાત્ અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ એ પાંચ હ્રસ્વ સ્વરોનો ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો સમય લાગે છે તેટલા જ વખતમાં મોક્ષ થઇ જાય છે

પ્ર. ૨૦૭-(૧) મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉ. મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના ઉદયમાં જોડાવાથી અતત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન રૂપ આત્માના પરિણામ વિશેષને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન કહે છે. આ ગુણસ્થાનમાં રહેવાવાળો જીવ વિપરીત શ્રદ્ધાન કરે છે, અને સાચા ધર્મ તરફ તેની રુચિ (પ્રીતિ) હોતી નથી; જેમકે પિત્તજ્વરવાળા રોગીને દૂધ વગેરે રસ કડવા લાગે છે, તેવી જ રીતે તેને પણ સત્યધર્મ સારો લાગતો નથી.

પ્ર. ૨૦૮ (૨) સાસાદન ગુણસ્થાન કોને કહે છે?

ઉ. પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વના કાળમાં જ્યારે વધારેમાં વધારે છ આવલી અને ઓછામાં ઓછો એક સમય બાકી રહે તે સમયમાં કોઇ એક અનન્તાનુબંધી કષાયના ઉદયમાં જોડાતા જેનું સમ્યક્ત્વ નાશ થઇ ગયું છે એવો જીવ સાસાદન ગુણસ્થાનવાળો થાય છે.

૨. [illegible]-નિશ્ચયસમ્યક્ત્વના કેટલા ભેદ છે?

૩. નિશ્ચય સમ્યક્ત્વના ત્રણ ભેદ છે:—૧. ઉપશમ સમ્યક્ત્વ, ૨. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ૩. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ.

૪. ઉપશમ સમ્યક્ત્વ—[illegible] દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિ ([illegible]) [illegible] સમ્યક્પ્રકૃતિ [illegible] ચાર પ્રકૃતિ (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ [illegible]) પ્રકૃતિઓના [illegible] ઉપશમ સમ્યક્ત્વ [illegible].

મિથ્યાદૃષ્ટિને સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમથી જે ઉત્પન્ન થાય તેને પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

પ્ર ૨૧૧-દ્વિતીયોપશમ સમ્યક્ત્વ કોને કહે છે?

ઉ. સાતમા ગુણસ્થાનમાં ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શ્રેણી ચઢવાની સન્મુખ અવસ્થામાં અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ટય (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)નું વિસંયોજન (અપ્રત્યાખ્યાનાદિ રૂપ) કરીને દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓના ઉપશમ કાળે જીવ જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તેને દ્વિતીયોપશમ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

પ્ર. ૨૧૨-(૩) મિશ્ર ગુણસ્થાન કોને કહે છે?

ઉ. સમ્યગ્મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના ઉદયને વશ થવાથી જીવને કેવળ સમ્યક્ત્વ પરિણામ પ્રાપ્ત થતો નથી, અથવા કેવળ મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ મળેલા દહીં ગોળના સ્વાદની માફક એક ભિન્ન જાતિનો મિશ્ર પરિણામ થાય છે, તેને મિશ્ર ગુણસ્થાન કહે છે.

પ્ર. ૨૧૩-(૪) અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉ. દર્શનમોહનીયની ત્રણ અને અનંતાનુબંધીની ચાર પ્રકૃતિ —એ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ અથવા ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમના સંબંધથી અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભના ઉદયમાં જોડાતાં વ્રતરહિત અને અંશે સ્વરૂપાચરણસહિત નિશ્ચય સમ્યક્ત્વધારી ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી હોય છે (અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને પાંચ પ્રકૃતિનો ઉપશમ થાય છે.)

પ્ર. ૨૧૪-(૫) દેશવિરત ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ શું છે?

૯. [illegible]નું દ્રષ્ટિ, [illegible]. [illegible]. [illegible]
[illegible]વાથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible]નું દ્રષ્ટિ, [illegible], [illegible]. [illegible]
[illegible] થાય છે. [illegible]
[illegible] છે.

ઉ. તેના બે ભેદ છે—૧. સ્વસ્થાન અપ્રમત્તવિરત અને ૨. સાતિશય અપ્રમત્તવિરત.

પ્ર. ૨૧૮–સ્વસ્થાન અપ્રમત્તવિરત કોને કહે છે?

ઉ. જે હજારો વખત છઠ્ઠાથી સાતમા ગુણસ્થાનમાં અને સાતમાથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં આવે અને જાય તેને સ્વસ્થાન અપ્રમત્તવિરત કહે છે.

પ્ર. ૨૧૯–સાતિશય અપ્રમત્તવિરત કોને કહે છે?

ઉ. જે શ્રેણી ચઢવાની સન્મુખ હોય તેને સાતિશય અપ્રમત્ત-વિરત કહે છે.

પ્ર. ૨૨૦–શ્રેણી ચઢવાને પાત્ર કોણ છે?

ઉ. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ અને દ્વિતીયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ જ શ્રેણી ચઢે છે, પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા તથા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળા શ્રેણી ચઢી શકતા નથી.

પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા જીવ પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વને છોડીને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ થઈને પ્રથમ જ અનન્તા-નુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભનું વિસંયોજન કરીને, દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરીને યા તો દ્વિતીયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય અથવા ત્રણે પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરીને ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય ત્યારે તે શ્રેણી ચઢવાને પાત્ર થાય છે.

પ્ર. ૨૨૧–શ્રેણી કોને કહે છે?

ઉ. જીવના જે શુદ્ધભાવના નિમિત્તે ચારિત્રમોહનીય કર્મની બાકી રહેલી ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્રમથી ઉપશમ તથા ક્ષય થાય તે શુદ્ધ ભાવને શ્રેણી કહે છે.

ગુણસ્થાનના કાળના દ્વિચરમ સમયમાં સત્તાની ૮૫ પ્રકૃતિઓમાંથી ૭૨ પ્રકૃતિઓનો અને ચરમ સમયમાં ૧૩ પ્રકૃતિઓનો નાશ કરીને અરહંત ભગવાન મોક્ષધામે (સિદ્ધશિલાએ) પધારે છે.

[સૂચના: દરેક ગુણસ્થાનમાં કેટલી પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે અને કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય હોય છે વગેરે સબંધી જ્ઞાન માટે જુઓ, શ્રી 'જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકા.']

પ્ર. ૨૩૭–નવ દેવના નામ કહો.

ઉ. અરહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, જિનધર્મ, જિનવચન, (શૃંગારાદિ દોષ રહિત અને સાક્ષાત્ જિનેશ્વર સમાન હોય એવી જ) જિનપ્રતિમા અને જિનમંદિર–એ નવ દેવ છે. (શ્રી 'લઘુ જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા')

પ્ર. ૨૩૮–અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી પ્રકૃતિઓનો તો આસ્રવ નથી થતો પણ અન્ય પ્રકૃતિઓનો તો આસ્રવ થઈને બંધ થાય છે, તેને જ્ઞાની કહેવો કે અજ્ઞાની?

ઉ. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ્ઞાની જ છે; કારણ કે તે અભિપ્રાયપૂર્વકના આસ્રવોથી નિવર્ત્યો છે. તેને પ્રકૃતિઓનો જે આસ્રવ તથા બંધ થાય છે તે અભિપ્રાયપૂર્વક નથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયા પછી પરદ્રવ્યના સ્વામિત્વનો અભાવ છે; પણ જ્યાં સુધી તે ચારિત્રમોહના ઉદયમાં જોડાય છે ત્યાં સુધી ભૂમિકાનુસાર આસ્રવ–બંધ થાય છે; તોપણ તેનું સ્વામિત્વ તેને નથી. અભિપ્રાયમાં તો તે આસ્રવ–બંધથી સર્વથા નિવૃત થવા જ ઇચ્છે છે; તેથી તે જ્ઞાની જ છે.

પરિશિષ્ટ—[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

* કેવળી ભગવાનને સમુદ્દઘાત થવા પહેલાં તેને જાણવારૂપ પરિણમન થઈ ગયું છે, સિદ્ધદશા થયા પહેલાં તેનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે; ભવિષ્યના અનંત-અનંત સુખપર્યાયોનું વેદન થયા પહેલાં સર્વજ્ઞત્વશક્તિ તેને જાણવારૂપે પરિણમી ગઈ છે. —આ રીતે જ્ઞાન ત્રણે કાળના પર્યાયોને જાણી લેવાના સામર્થ્યવાળું છે, પણ તેમાં કોઈ પર્યાયના ક્રમને આઘો-પાછો કરીને ભવિષ્યમાં થનાર પર્યાયને વર્તમાનમાં લાવે—એમ બની શકતું નથી.

* શ્રી આચાર્યદેવ સર્વજ્ઞત્વશક્તિ ઓળખાવે છે કે હે જીવ! તારા જ્ઞાનનું કાર્ય તો માત્ર 'જાણવું' તે જ છે. રાગ-દ્વેષ કરવાનું તો તારું સ્વરૂપ નથી અને અધૂરું જાણવારૂપે પરિણમે એવું પણ તારા જ્ઞાનનું મૂળ સ્વરૂપ નથી, સર્વને જાણવારૂપે પરિણમે એવું તારા જ્ઞાનનું પૂર્ણ સામર્થ્ય છે. —આવી તારી જ્ઞાનશક્તિને ઓળખ તો સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થઈને અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થાય.

* મારા આત્મામાં સર્વજ્ઞત્વશક્તિ છે એમ જેણે સ્વીકાર્યું તેણે પોતાના સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ પણ સ્વીકાર્યો, કેમકે જ્યાં સર્વજ્ઞતા હોય ત્યાં રાગ-દ્વેષ હોતા નથી અને જ્યાં રાગ-દ્વેષ હોય ત્યાં સર્વજ્ઞતા હોતી નથી. તેથી સર્વજ્ઞ-સ્વભાવને સ્વીકારનાર કદી રાગ-દ્વેષથી લાભ માની શકે નહિ; અને રાગ-દ્વેષથી લાભ માનનાર સર્વજ્ઞસ્વભાવને સ્વીકારી શકે નહિ.

* જ્ઞાની કહે છે કે તણખલાના બે કટકા કરવાની શક્તિ પણ અમે ધરાવતા નથી;—એનો આશય એમ છે કે અમે તો

બીજા ભાગની પ્રશ્ન-સૂચી

(ચ)

(છ)

(જ)

(ન)

(પ)

આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી

શ્રી જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા
,, લઘુ જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા
,, પરમાર્થવચનિકા
,, જૈનસિદ્ધાન્તદર્પણ
,, પ્રવચનસાર ગુજરાતી તથા હિન્દી
,, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-ગુજ.-હિન્દી
,, બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ
,, મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી
,, ગોમ્મટસાર જીવકાંડ-કર્મકાંડ
,, પંચાધ્યાયી હિન્દી પં ફૂલચંદજી
,, ,, ગુજરાતી પૂર્વાદ્ધ-ઉત્તરાર્દ્ધ
,, આત્મધર્મ વીર સં. ૨૪૮૧
અંક ૧૨૦ આશ્વિન
,, ચિદ્દવિલાસ
,, સમયસાર ગુજરાતી
,, સમાધિશતક
,, કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા
,, આત્માવલોકન
,, દ્યાનતરાયકૃત જયમાલા
,, સર્વાર્થસિદ્ધ
,, તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક ટીકા
,, અર્થપ્રકાશિકા
,, શ્રુતસાગરી ટીકા
,, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અંગ્રેજી
,, બૃહત્ સ્વયંભૂ સ્તોત્ર
,, આલાપપદ્ધતિ
,, મોક્ષશાસ્ત્ર પં. પન્નાલાલજી

શ્રી તત્ત્વાર્થસાર
,, નિયમસાર ગુજરાતી
,, ચર્ચાસમાધાન
,, સમવસરણ પાઠ
,, પંચાસ્તિકાય
,, બનારસી વિલાસ
,, વિદ્વજ્જનબોધક
,, જિનેન્દ્ર સ્તુતિ
,, અષ્ટપાહુડ
,, મહાધવલા પુસ્તક ૧૩મું
,, ધવલા પુસ્તક ૭મું
,, અનુભવપ્રકાશ
,, સમયસાર નાટક પં. બનારસીદાસ
,, છ ઢાલા-પં. દૌલતરામ
,, પરમાત્મપ્રકાશ
,, તત્ત્વાર્થસૂત્ર-પ. ફૂલચંદજી
,, પટ્સહસ્રી
,, જ્ઞાનદર્પણ
,, ન્યાયદીપિકા
,, ઇષ્ટોપદેશ
,, અષ્ટશતી
,, પ્રમેયકમલમાર્તંડ
,, આપ્તમીમાંસા
,, તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ટીકા
,, પરીક્ષામુખ
,, આત્માનુશાસન